

Имам Ағзам Әбу Ханифаның өмірі

Ханафи мәзһабының имамы, атақты мухтаһид ғалым Әбу Ханифа Нұғман ибн Сәбит ибн Зута ибн Мааһ Исламда құқықтық ойлау жүйесінің және үкім шығару саласының дамуына сүбелі үлес қосып, Әбу Ханифа немесе Имам Ағзам деген атпен танымал болған. Имамның куниясы* Әбу Ханифа болғанымен оның Ханифа деген қызы, тіпті ұлы Хаммадтан басқа перзенті болмағандығы мәлім. Оның бұлай аталуы, Ирак жерінде «ханифа» деп аталатын жазу құралын яки сия сауытын үнемі жанынан тастамай алып жүргендігінен немесе «ханиф» сөзінің сөздік мағынасына орай, туралық пен шындықтан айнымаған адам болғандығынан деп түсіндіргендер болған. Сондықтан да «Әбу Ханифа» сөзін тікелей мағынада күниясы емес, лақабы немесе ныспысы деп білген жөн. Оның бастамасымен құрылған әрі шәкірттерінің білімге деген талпыныстарының нәтижесінде кең етек жайған Ирак фикһ мектебі де имамның осы есіміне орай «Ханафи мәзһабы» деп аталған. Нұғман ибн Сәбитке «Ұлы Имам» деген мағынаға келетін Имам Ағзам сипатының берілу себебін, замандастарының арасында мәртебелі дәрежеге қол жеткізуі, құқықтық ойлау жүйесі мен үкім шығару әдістемесінде даңғыл жол ашып бергендігі, сондай-ақ өзінен кейін көптеген фикһшы ғаламдардың тарапынан оның көзқарастары мен әдістемелерінің ерекше қолдау тапқандығымен байланыстыруға болады.

Имам Әбу Ханифа һижри 80 (699) жылы Куфа қаласында дүниеге келді. Бұдан алдын дүниеге келгендігін білдіретін кейбір мәліметтерді есепке алмасақ Әбу Ханифаның туған жылы жайлы нақты бір көзқарас бар деуге негіз бар. Немерелері Омар мен Исмайылдың сөздеріне қарағанда, Имамның шын аты-жөні - Нұғман ибн Сәбит ибн Зута ибн Мааһ. Әбу Ханифаның ата-бабалары парсы болған деген деректер бар. Олар тұрған жер мұсылмандардың қол астына өткен кезде, оларды тұтқындардың қатарынан шығарып, тайпаларының бетке тұтарларының арасына қосқан. Одан соң араб болмағандықтары үшін Бәкір ибн Уайыл тайпасынан шыққан Тәймуллаһ ибн Сәләбә ұлдарының қарамағына берілген. Ендігі бір риуаятқа қарағанда, атасы Зута құл ретінде Ираннан алып келінген, сосын қожайыны оны азат етіпті-міс. Сондықтан да Әбу Ханифа, Бәкір ибн Уайыл ұлдары немесе Тәймуллаһ ибн Сәләбә ұлдарының азат еткен құлы деген атпен танылып, кейде «Тәйми» тегімен де аталған. Әбу Ханифаның шыққан тегі туралы нәсәлық, ансарлық, тирмиздік яки бабасы парсы, анасы үнді тегінен шыққан немесе түркі тегінен шыққан деген сияқты риуаяттар да жоқ емес. Дегенмен, атасы Зутаның түп тамыры Кабул аймағында ғұмыр кешкен «мәрзубан» руынан екендігі туралы риуаят шындыққа жақындау. Әбу Ханифаның бабалары Сасани мемлекетіне қарасты аймақта әкімдік қызмет атқарған деседі. Тіпті, Сасани билеушісі Хурмуздың Әбу Ханифаның бабасы болған деген мәлімет те айтылған. Оның тұрғылықты жері жайлы әртүрлі риуаяттардың болуы, әкесі Сәбиттің аталған жерлердің барлығында белгілі бір

---

* Араб салты бойынша Әбу Талиб/Талибтің әкесі деген сияқты, бірінші туған баланың атымен байланыстырылған қосымша есім.

уақыт тұрақтағаннан кейін Куфаға келіп орныққандығымен түсіндірілген. Сонымен қатар мұны, әдет бойынша адамдардың атақты тұлғаларды «бізден шыққан», «біздің елдің тумасы» деп өздеріне тартуымен байланыстыруға да болады. Әбу Ханифаның аталарының негізгі ата жұрты деп танылған өңірде түркілермен қатар өзге де ұлттардың тіршілік еткендігі, оның ұлты түрік болуы мүмкін деген жорамалды да тудырған.

Немересі Исмайылдың айтуына қарағанда, әкесі Сәбит атасымен Хз.Алидің алдына барғанда, халифа Али оған және ұрпағына ақ батасын берген. Әбу Ханифа дүниеге келгенде әкесінің христиан болғандығы, әкесі де, Әбу Ханифаның өзі де кейіннен мұсылман болған деген кейбір негізсіз риуаяттарды есепке алмағанда, жазылған еңбектердің барлығы, Әбу Ханифаның әкесі Сәбиттің азат әрі мұсылман болып дүние есігін ашқандығын растайды.

Әбу Ханифаның көзі тірісінде әртүрлі көзқарастағы ғалымдар тарапынан мақтаулар да, даттаулар да айтылып, жазылып та жатты. Өмірі мен көзқарастарына байланысты жазылған жайттардың арасында сыңаржақтылықпен қатар, қатаң сындар да табылады. Әсіресе, мәнақиб кітаптарында Әбу Ханифа немесе Нұғман деген тұлғаның үмбеттің алдына шашылған нұр-сәуле болатыны, дін мен сүннетті қайта жаңғыртатыны туралы сәнәдімен жеткен хадистер бар. Дегенмен, өзге мәзһаб имамдары, жалпы әйгілі ғалымдар жайлы аттары аталып, түстері түстеліп риуаят етілген осы тектес хадистер сияқты, мұндай мәліметтердің де ойдан шығарылғандығы күмән тудырмайды.

Әбу Ханифа сауда-саттықпен айналысатын дәулетті отбасында дүниеге келген. Өзі де білім жолына түспей тұрып мата сатумен айналысқан. Куфада Амр бин Хурайс аймағында дүкені болғаны жайлы айтылады. Білімге ден қойғаннан кейін де сауда ісін ортақтарымен ары қарай жалғастырған. Ол сол кездерде шәкірттері мен өзге де ғылым жолындағы адамдарға материалдық тұрғыда көмек беріп отырған. Дәулетті отбасыда дүниеге келгендіктен өзі материалдық тапшылық көрмеген. Құран Кәрімді кішкентай кезінде-ақ жаттап алған Әбу Ханифа, қырағат ілімін жеті қырағат ғалымдарының бірі Асым ибн Бәһдәладан үйренген. Шын мәнінде Әбу Ханифаның туып өскен қаласы Куфа мен сол аймақтың үлкен орталықтарының бірі болған Басра, өзге ұлттар мен ұлыстар және көне мәдениеттермен біте қайнасып жатқан, әрі мұсылманшылықты жаңадан қабылдағандарға Ислам діні мен араб тілін үйрететін, саяси мәселелердің ошағына айналған жер еді. Сонымен бірге бұл жерлер, көптеген құқықтанушы, тіл мен әдебиетті меңгерген, ақындар мен ойшылдардың ордасы болды. Осындай ортада саудамен айналысып, алғыр зейінімен көзге түскен Әбу Ханифаға айналасындағы ғалымдар ерекше көңіл аударып, білімге қарай жөн сілтеген. Әбу Ханифа Әбу Амр әш-Шаъбийдің арнайы шақыртып: «Сені зейінді, қабілет-қарымы жоғары жеткіншек деп білемін. Білім мен ғалымдардың мәжілісінен қалушы болма», - деп айтқаны өзіне қатты әсер етіп, осылайша білім алуға ерекше ықылас қойғанын айтады. Білім жолын алдымен ақида, жәдәл (пікір талас) ілімін үйренуден бастап, уақыт

өте келе білімін жоғары деңгейге көтерген Әбу Ханифа, өз заманындағы кәпірлер және бидғатшылармен талас-тартыс жүргізуді әдетке айналдырды. Сондай-ақ түрлі сенім өкілдері әрі алуан түрлі пікірлер шоғырланған Басра қаласына жиі-жиі қатынап, пікір сайысына түсіп тұрған. Әбу Ханифа осы тектес талас-тартыстарда, Хазіреті Пайғамбардан (с.а.у.) сахабаларға, олардан да табиғин буынына мұра болып қалған әрі сол дәуірдегі мұсылмандардың бір ауыздан құптаған сенім негіздерін жақтап, қорғауды өзіне басты мақсат етіп алған болатын. Осы тұрғыдағы көзқарастары, бертін келе айқындала түскен әһли сүннет түсінігінің белгілі бір жол алуына маңызды үлес қосқан.

Әбу Ханифаның ақида және жәдәл ілімінен фикһ саласына бет бұруына септігін тигізген ғалымдар туралы бірнеше риуаят бар. Осы риуаяттардың біріне қарағанда, Әбу Ханифа бір әйелдің ажырасу мәселесіне байланысты сұраған сауалына жауап бере алмаған. Оны ұстазы Хаммад ибн Әбу Сүлейманға жіберіп, оның берген жауабын өзіне білдіріп кетуін өтінген. Әйел Хаммадтан алған жауабын жеткізгенде, фикһ саласында осал екенін және көп білім алу керектігін түсініп, жиырма екі жасында Хаммад бин Әбу Сүлейманның дәрістеріне тыңғылықты қатыса бастаған. Алайда осы тәріздес риуаяттарды әрі Әбу Ханифаның Құран, хадис, кәләм, тіл ғылымы сияқты ғылым салаларын тастап, фикһқа бет бұрғаны туралы мәліметтердің барлығын, Зәһәбидің де айтып өткеніндей өте мұқият тексеру керек. Өйткені ол дәуірлерде дін ғылымдарының жеке-жеке сарапталып, белгілі бір жүйе түрінде қалыптаспағандығын ескерер болсақ, мұндай риуаяттар, кейіннен кең етек жайған дін ғылымдарының арасында қайсысының ең абзал екендігін анықтау мәселесі аясында болған талас-тартыстарда дәлел-дәйек ретінде пайдалану үшін құрастырылған болуы ықтимал. Дегенмен, Әбу Ханифа дін ғылымдары ішінде дін негіздеріне (усулуд-дин) қатысты фикһты үкім шығаратын фикһтан артық деп есептеген. Мұны оның ақайд ілімін «әл-Фикһул-акбар» деп атауынан аңғарамыз. Десек те, Әбу Ханифаның Хаммадтың шәкірті болғаннан кейін, фикһтың амал жағына ерекше мән беріп, осы салада атақтылардың бірі болғанын айтуымызға болады.

Замандастары арасындағы атақты ғалымдардың көпшілігімен кездесіп, олардан білім алуға мүмкіндігі мол болған Әбу Ханифаның басты ұстазы сол дәуірдегі Куфа рай мектебінің ұстазы деген атпен танылған Хаммад бин Әбу Сүлейман болған. Әбу Ханифа h.102 (720) жылынан бастап ұстазының дүние салғанына дейін он сегіз жылдай оның дәрісіне қатысып, ең таңдаулы деген шәкірттерінің қатарынан орын алған. Тіпті ұстазы дәріске келмеген кездерінде орнына сабақ беретіндей деңгейге жеткен. Хаммад h.120 (738) жылы өмірден өткеннен кейін, қырық жасқа келген кезінде жолдастарымен шәкірттерінің қолқа салуымен ұстазының орнына өтіп, сабақ бере бастаған. Ол осылайша ұстаздықты, кейбір себептерге байланысты үзіп алғаны болмаса, қайтыс болғанға дейін жалғастырған. Өте парасатты, кішіпейіл, даналығымен көзге түскен Әбу Ханифаның дәрістеріне сол кездегі Ислам әлемінің түкпір-түкпірінен шәкірттер қатысып, шәкірттерінің саны көбейіп, дәрісі үлкен мәнге ие болды. Оның тәрбиелеп шығарған шәкірттерінің саны бірнеше мыңға

жеткендігі, олардың қырығы ижтиһад (үкім шығара алатын) ететін дәрежеге жеткендігі айтылады. Әбу Ханифаның білім жолы ұстазы Хаммад арқылы Ибраһим ән-Нахаъи және Әбу Амр әш-Шаъбиге, ары қарай Масруқ ибн Әждаъ, Қады Шурайх, Әсуад ибн Язид және Алқама ибн Қайысқа, ал олардың білімдері сахабалардың ең ғалымдары болып табылатын Хз.Омар, Хз.Али, Абдулла ибн Масғуд және Абдулла ибн Аббасқа барып тіреледі. Шын мәнінде Әбу Ханифаның ижтиһадынан осы аталғандардың үлкен ықпалы байқалады. Оның Басра, Куфа және Ирак аймақтарындағы алдыңғы қатарлы ұстаздардың хадис пен фикһ мәжілістеріне қатысып, 100-ге тарта табиғин ғалымдарымен кездесіп, көптеген мухаддистерден хадис тыңдағаны риуаят етіледі. Ілім жолындағы саяхаты барысында Ата ибн Әбу Рабах, Икримә және Нафиътан арнайы хадис тыңдап, солардың септігімен Мекке мен Мәдинада білімін жалғастырды. Әсіресе Хз.Омар, Абдулла ибн Аббас сияқты фақиһ сахабалардың көзқарастары мен пәтуаларын үйренуге мүмкіндік алған. Түрлі себептермен Малик ибн Әнәс, Суфиян ибн Ыуайна, имам Зәйд ибн Али, Мұхаммед әл-Бақир, Абдулла ибн Хасан ибн Хасан, Жағфар әс-Садықтармен қатар өзге де атақты ғалымдарды жолықтырып, білім мен пікір алмасқан. Тіпті Әбу Ханифа өз дәуіріндегі адасқан ағымдардың Жабир ибн Язид әл-Жуғфи сияқты бетке тұтар азаматтарымен кездесіп, пікір сайысына түскен. Қажылық парызын орындау мақсатымен Меккеге барғанында ол жақтың әйгілі ғалымдарымен кездесіп, көзқарастары мен пікірлерін талқылауға мүмкіндік тапқан. Міне осындай жағдайлардың барлығы, Әбу Ханифаның білім аясының кеңейіп, фикһ мәселелеріне деген көзқарасының ұлғаюына ерекше әсерін тигізгендігі айқын.

Ғалымдардың өмірбаяны жайлы қалам тербеген жазушылардың кейбірі Әбу Ханифаны атбаут-табиъиннің қатарына қосады. Дегенмен бірқатар ғалымдар оның кейбір сахабалармен кездескендігін әрі олардан хадис риуаят еткендігін ескеріп, оны табиғиндердің қатарына жатқызған. Осы ойды жақтағандар, Әбу Ханифаның кездескен он беске жуық сахабаның атын атап, олардың көпшілігінен мәлімет алғандығын айтады. Негізі оның заманында Әнәс ибн Малик, Абдулла ибн Әбу Әуфа, Сәһл ибн Саъд және Әбу Туфайл Амир ибн Уасила сынды сахабалардың көзі тірі еді деген көзқарасты көпшілік құптайды. Алайда Әбу Ханифаның әрқайсысы әр қалада тұрған аталмыш сахабалардың ішінен Әнәс ибн Малик Куфаға келген кезінде жасы кішкентай болғандығын, Әбу Ханифаның білім алу жолына кеш түскендігін, сондай-ақ, сахабалардың басым көпшілігі ол дүниеге келместен алдын қайтыс болғандығын яки тұрған жерлері тұрғысынан кездесуі мүмкін еместігін, сондай-ақ шәкірттері Әбу Юсуф, Мұхаммед ибн Хасан, Зуфар ибн Хузайл және Абдуллаһ ибн Мубарактың ұстаздарынан олар туралы мәлімет жеткізбегендігін алға тартып оның табиғин болғандығын жоққа шығарған. Бірақ кейбір ғалымдар табиғин болу үшін сахабалардың біреуін ғана көру жеткілікті деп есептейді. Осы көзқарасты негізге алып, Әбу Ханифаның Әнәс ибн Маликті көргендігін дәлел ретінде көрсете отырып, табиғиндардың қатарына кіргізу

мүмкін. Оның табиғиннің кішкентайы, атбаут-табиғиннің үлкені екенін айтқандар да осы жайтты негізге алуы ықтимал.

Өмірінің елу екі жылы Умаялықтар, он сегіз жылы Аббастықтар дәуірінде өткен Әбу Ханифа Умәялықтардың халифасы Абдулмәлік бин Мәруаннан (685-705) бастап соңғы халифа II Мәруан заманына (744-750) дейінгі болған барлық саяси оқиғаларға, халифалықтың Умәялықтардан Аббастықтарға өтуіне әрі Аббастық халифалардан Әбул-Аббас әс-Сәффах (750-754) пен Әбу Жағфар әл-Мансур (754-775) дәуірінде болған оқиғаларға куә болған. Әбу Ханифаның Әһлі бәйтке деген жүрек жылуы ерекше болатын. Хз.Алидің ұлын жақсы көретін. Умәялықтар Әһлі бәйтке оң қабақ танытпағандықтан Әбу Ханифа оларды ашық түрде сынаудан тартынбаған. Тіпті оның Зәйд ибн Алидің h.121 (739) жылы Умәялық халифа Хишам бин Абдулмәлікке қарсы бас көтеруіне һәм материалдық һәм пәтуалары арқылы рухани қолдау көрсеткендігі айтылған. Осы көтеріліс 122 жылы (740) Зәйдтің өлімімен басылды. Кейіннен ұлы Яхия h.125 жылы (743) Хорасанда билікке қарсы бас көтергенімен ол да өлтірілді. Бірінен кейін бірі орын алған осындай оқиғалар ғалымдардың Умәялықтарды ашық түрде сынға алуына, соның салдарынан халифалықтың құлдырауына апарып соқтырды. Соңғы халифа II Мәруан олардың көңілдерін аулап, билікке деген көзқарастарын жұмсарту үшін Ирактың әкімі Ибн Хубайр арқылы біршама ғалымдарға қызмет ұсынды. Осы кезде Әбу Ханифаға да Куфаның қазысы немесе мемлекет қазынасының басшысы қызметтері ұсынылды. Ол бұл ұсыныстарды қанша жерден қыштаса да қабыл етпеуінің нәтижесінде түрмеге тоғытылып, соққыға да жығылды. h.130 жылы (747-748) туындаған осы оқиғадан кейін Әбу Ханифаның жағдайының нашарлап, денсаулығы сыр бергенде, мәселенің мән-жайын әкімге жеткізеді. Әкім оның жолдастарымен ақылдасуына мүмкіндік беріп, түрмеден босатты. Осы кезде Әбу Ханифа Меккеге барып, халифалық Аббастықтардың қолына өткенше сол жерде қалды. Бұл уақытта Зәйд ибн Алидің «Талибул-Хақ» деген атпен танылған немересі Абдулла ибн Яхия, аталарының кегін алу мақсатымен Йменде көтеріліс жасады. Ол II Мәруанның сол жаққа жіберген әскерлерінің қолынан шейіт болды (748). Осындай оқиғалардан кейін Әбу Ханифа, Хазіреті Алидің ұлдарының құқықтарын қорғаймыз деп уәде берген Аббастықтардың құрылуына разылығын білдіріп, оларға ерекше үміт артқандықтан Куфаға оралып жолдастарымен бірге Әбул-Аббас әс-Саффахқа қол берді. Бірақ Ирактағы бас көтерулердің толастамауына байланысты қайтадан Меккеге барады. Халифа Мансурдың дәуірінде саяси дүрбелеңдер саябырсыған кезде Куфаға келіп, тоқтап қалған дәрісін қайта жалғастырды.

Әбу Ханифаның Аббастықтарға қарсы әділ ұстанымы ұзаққа созылмады. Абдулла ибн Хасан ибн Хасанның екі ұлы - Мұхаммед ән-Нафсуззәкия h.145 жылы (752) Мәдинада, Ибраһим Иракта Аббастықтарға қарсы бас көтергені үшін өлтіріледі. h.140 (758) жылдан бері түрмеде жатқан әкелері Абдулла да дәл осы жылы түрмеде өлтіріледі. Осы оқиғалардан кейін ол Аббас халифатына наразылығын білдіре бастады. Осы уақытқа дейін тек қана дәрістерінде Аббастықтардың кейбір тұстарын сынап жүрген болса, әлгі оқиғалардан кейін

көтерілісшілерді қолдау керектігін ашық түрде айта бастады. Тіпті Мансурдың қарамағындағыларды көтерілісшілерге қарсы соғыспауға шақырды. Осыдан кейін халифа Мансур Әбу Ханифаның өзіне қаншалықты сенім артатынын сынау үшін жаңадан құрылған Бағдат қаласына қазы бол деген ұсыныс тастады. Оның ұсынысын қабылдаған, бірақ қызметі көпке созылмаған деп айтқандар болғанымен, сенімді дерек көздері мұны жоққа шығарады. Халифаның қазылық қызметін қабылдамағандықтан Бағдатта түрмеге қамап, азаптап, қинап, дүре соққан. Әбу Ханифа h.150/767 жылдың шағбан (қыркүйек) айында Бағдатта дүние салған. У беріп өлтіріп, түрмеден өлі денесі шығарылғандығы айтылады. Бірақ оның жаназасына халифаның өзі қатысқан деген деректерді назарда ұстайтын болсақ, Әбу Ханифаның түрмеден аман шыққаннан кейін қайтыс болған деген риуаятты қабылдауымызға тура келеді. Осылайша халифа халықтың назарына жақсы жағымен ілігіп, сырттай болса да өзін құтқарып қалды. Денесі өзінің өсиетіне орай Хайзуран қабірстанының шығыс беткейіне қойылды. Кейіннен Шарафулмулк Әбу Саъд әл-Мустауфи h.459 (1067) жылы қабіріне үлкен кесене тұрғызып, айналысына медресе салғызды. Қабірі бүгінгі таңда Бағдат қаласындағы өзінің есімімен аталатын Азамия деген жерде.

Әбу Ханифаның өскен ортасы Куфа – ислами ілімдердің орталығы

Хз.Омар халифа болып тұрғанда Куфа қаласын салу туралы пәрмен бұйырады. Қаланың құрылысы h.17 жылы аяқталады. Ол кезде Куфа қаласының маңайында араб тайпалары өмір сүретін. Жаңа қалаға қоныстанған халық пен маңайларындағы араб тайпаларына Құран Кәрім және дін негіздерін үйрету қажеттілігі туындайды. Бұл қажеттілікті сезінген халифа Омар Абдулла ибн Масғудты уәзір әрі ұстаз ретінде Куфаға жібереді. Хз.Омар Куфа халқына жазған хатында былай дейді: «Сендерге Аммарды әмірші, ал Абдулланы уәзір әрі ұстаз ретінде жіберіп отырмын. Екеуі де Бәдр соғысына қатысқан Хз.Пайғамбардың (с.а.у.) ең таңдаулы сахабаларынан. Сондықтан, ол екеуінің сөздерін тындап, олардан үлгі алыңыздар. Абдулланы жібере отырып, сендерді өзімнен артық көрдім» [16, 6-б].

Абдулла ибн Масғуд Ислам тарихында алтыншы мұсылман болған сахаба. Ол сахабалар ішінде терең ілімімен ерекшеленген өте білімді сахаба еді. Абдулла Пайғамбардың (с.а.у.) көзі тірісінде жанынан еш айырылмаған. Ол өзінің бір сөзінде: «Алланың атымен ант етmemін, мен Құран сүрелері мен аяттарының қай жерде және кім жайында түскенін жақсы білемін. Егер Алланың кітабын менен жақсы білетін біреудің бар екенін білсем, міндетті түрде оның қасына барар едім» деген. Алла Елшісінің (с.а.у.): «Кім Құранды дәл Алладан түскендей етіп үйренгісі келсе, Абдулла ибн Масғудтан үйренсін», - деген сөзі де оның айтқандарын қуаттай түседі. Хаким жеткізген бір хадисте ол Хз.Пайғамбардың (с.а.у.) былай дегенін айтқан: «Ибну Умми Абдтың (яғни Абдулланың) үмметім үшін жақсы көрген нәрсесін мен де жақсы көрдім». Міне осындай және тағы да басқа артықшылықтарына байланысты халифа Омар жана тұрғызылған қала тұрғындарына Алланың дінін, Хз.Пайғамбардың сүннетін үйрету үшін оны таңдаған. Куфа қаласының іргетасы қаланған күннен

бастап, халифа Осман дәуірінің соңына дейін, яғни 15 жыл жергілікті халыққа Құран Кәрім мен дін негіздерін үйреткен Абдулла ибн Масғудтың мектебінде сандары төрт мыңға ұласқан фақиһ, қари және мұхаддис ғалымдар жетіліп шығады. Әлбетте Куфа халқына Алланың дінін үйретуде Абдулла жалғыз емес еді. Ілім жаюда оған Сағид ибн Әби Уаққас, Хузайфа, Аммар, Салман және Әбу Муса (Алла оларға разы болсын) сынды алдыңғы қатарлы сахабалар да жәрдем берген. Осының нәтижесінде Куфа қаласы Ислам ілімдерінің ошағына айналып, өзге орталықтармен тең дәрежеде бәсекелесе алатындай деңгейге жетеді. Хз.Али Куфа қаласында фақиһ, қари т.б. ғалымдардың көптігін көргенде, «Алла Абдулла ибн Масғудты алдынан жарылқасын! Шыныменде қаланы ілімге толтырған екен» дей отырып, оған ризашылығын білдірген [16, 7-б]. Сөйтіп, Хз.Алидің кезеңінде басқару орталығы Куфа қаласына ауысады. Астананың Куфаға ауысуымен Хз.Пайғамбардың (с.а.у.) көптеген сахабалары сол жерге қоныс аударады. Куфаға қоныстанған сахабалардың жалпы санының мың бес жүзге жеткендігі деректерде айтылып өтеді. Әлбетте, бұл сахабалар өздерімен бірге Куфаға Пайғамбардың (с.а.у.) ілімін де ала келді. Олардың келуімен қалада ілім қазаны одан сайын қайнай түсті. Хз.Пайғамбардың ілімін қайнар бұлағынан алуды көздеген көптеген ілім талабалары мешіттер мен ілім мәжілістеріне ағыла бастайды. Қысқасы, Хз.Пайғамбардың айтуы бойынша ең хайырлы үммет болып табылатын сахабалардың ілімінен көптеген табиғин буынының өкілі мейірлерін қандыра сусындайды.

Куфаға қоныстанған сахабалардан тәлім-тәрбие алып, ілім үйренген табиғин буыны өкілдерінің саны сахабалардан көп болмаса кем болған жоқ [8, 49 б]. Енді әйгілі сол куфалық табиғин ғұламалардың бірнешеуін атап өтейік:

1. Алқама ибн Қайс ән-Нәхағи (ө.62 h.). Бұл кісі Хз.Омар, Хз.Али, Абдулла ибн Масғуд, Салман және Әбу Дарда сынды сахабалардан хадис риуаят еткен [17, 6/86-92-б.б].

2. Масруқ ибн әл-Аждағ әл-Хамадани (ө.63 h.). Бұл кісі Хз.Омар, Хз.Али, Абдулла ибн Масғуд, Хаббаб ибн әл-Арат, Убай ибн Кағыб, Абдулла ибн Омар, Хз. Айша және Убайд ибн Умайр сынды сахабалардан ілім үйренген [17, 6/76-84-б.б].

3. Әл-Асуад ибн Қайс ән-Нәхағи (ө.75 h.). Бұл кісі Хз. Әбу Бакр, Хз. Омар, Хз. Али, Абдулла ибн Масғуд, Муғаз ибн Жәбәл, Салман, Әбу Муса әл-Ашғари және хз. Айшадан хадис риуаят еткен [17, 6/70-75-б.б].

4. Шурайх әл-Қади (ө.80 h.). Бұл кісі хз. Омар дәуірінде Куфа қаласына бас қазы болып тағайындалып, өмірінің соңына дейін яғни, 62 жыл қазы болып қызмет атқарады. Ол Хз.Омар сынды бірнеше сахабадан хадис риуаят еткен [17, 6/131-145-б.б].

5. Абдуррахман ибн Әбу Ләйлә (ө.83 h.). Бұл кісі 120 ансарлық сахабаның көзін көрген және Абдуррахман ибн Мухаммад ибн әл-Ашғаспен бірге Хаджажға қарсы ұйымдастырылған көтерілісте қаза тапқан. Хз. Омар, Хз. Али, Абдулла ибн Масғуд, Убай ибн Кағыб, Сәһіл ибн Хунайф, Хаууад ибн Жубайр, Хузайфа, Абдулла ибн Зайд, Кағыб ибн Ужра, әл-Бара ибн Азиб, Әбу Зәр, Әбу

Дарда, Әбу Сағид әл-Худри, Қайс ибн Сағид және Зайд ибн Арқам сынды сахабалардан хадис жеткізген [17, 6/109-113-б.б].

6. Ибрахим ән-Нахағи (ө.96 һ.). Бұл кісі - Әбу Ханифаның ұстазы Хаммад ибн Әбу Сулейманның ұстазы. Ол Абдулла ибн Омар, Абдулла ибн Аббас, Абдулла ибн Амр, Жабир ибн Абдулла, Нуғман ибн Башир және Әбу Һурайра сынды сахабалардан ілім алған үлкен табиғин буынының өкілі [17, 6/270-284-б.б].

Осы аймақта өсіп, жетілген, ілімде үлкен мәртебеге қол жеткізген табиғин ғалымдардың қатарына Әбу Ханифаның ұстазы – әйгілі фақиһ Хаммад ибн Әбу Сүлейманды да жатқызуға болады. Ол Ибрахим ән-Нахағидің ең алғыр шәкірттерінің бірі болған [17, 6/332-333-б.б].

Куфа қаласының сол дәуірде хадис ілімі жағынан жанданып тұрған маңызды орталық болғандығын дәлелдейтін көптеген деректер бар. Солардың бірінде, Әнәс ибн Сирин: «Куфа қаласына келгенімде, ол жерден төрт мың хадис үйреніп жатқан кісі мен төрт жүз фақиһ ғалымды көрдім», - деп таңданысын жеткізген. Аффан ибн Мүслим келесі бір риуаятта: «Куфаға келдік. Ол жерде төрт ай он күн қалдық. Егер қаласақ сол уақыт ішінде жүз мың хадис жазар едік. Алайда, имләсыз (хатқа түсіру) хадис қабыл етпейтіндігімізден тек елу мың хадис ғана жаза алдық», - дейді [18, 559-б].

Хадистерді алғаш болып ресми түрде хатқа түсіру және жинау ісін қолға алған әйгілі ғалым Имам Зүһри (ө.99 һ.) ирактықтардың ілімін төмен санайтын. Ол Куфада төрт мың хадис риуаят еткен Ағмаш деген кісінің бар екендігін естіп, оның хадистерімен таныс болғанда: «Алланың атымен ант етейін, бұл – нағыз ілім, Иракта мұндай адамның бар екенін білмеппін», - деп таңданысын білдірген [11, 247 б].

Осындай хадис қоры мол ортада өмір сүрген Әбу Ханифаның хадистерден хабарсыз өсіп, жетілуі мүмкін емесі анық. Керісінше ол хадис қорының молдығын білгені үшін естіген кез-келген хадисін ала бермеген. Оларды таңдауда өте ұқыпты әрекет еткен. Фақиһты хадисшіден айыратын ең маңызды ерекшелік те – міне осы. Себебі, бірқатар хадисшінің ісі хадистерді амал етіліп, етілмейтініне қарамастан, тіпті кейбірінің қандай мағынада айтылғанына көңіл бөлместен жинау және риуаят ету болған [8, 51-б]. Сөзіміз дәйекті болуы үшін мына бір оқиғаны айта кеткен жөн болар. Мәжілістердің бірінде Мәшһүр ғалым Ағмаш Әбу Ханифадан бір мәселенің үкімін сұрайды. Әбу Ханифа оған жауап береді. Сонда ол: «Бұл жауапты не нәрсеге сүйеніп айтып тұрсың», - деп дәлелін сұрайды. Сол кезде Әбу Ханифа: «Өзіңіз риуаят еткен мына, мына хадистер», - деп бірнеше хадистерді тізбектеп айта бастайды. Сонда Ағмаш: «Жеткілікті! Саған жүз күнде риуаят еткендерімді маған азғана уақыттың ішінде айтып шықтың ғой. Сенің бұл хадистермен амал ететініңді білмейді екенмін. Әй фақиһтер, сендер дәрігерсіңдер, ал біз хадисшілер – дәріханашымыз», - дейді [34, 31-б].

Имам Әбу Ханифаның Ислам құқығына сіңірген еңбегі

Әбу Ханифа білім ізденумен қатар, сауда-саттықпен де айналысып жүрді. Сондықтан, ол әрдайым өмірдің және құқықтық мәселелердің қайнаған ортасынан табылып, олармен етене таныс болғандықтан, кездескен мәселелерге яки өзіне қойылған сұрақтарға байланысты ижтиһад (зерттеу) жасап, пәтуалар беріп отырды. Бірақ олардың барлығын қағаз бетіне түсірмеген, әрі өзінің үкім шығару әдісіне байланысты қандайда бір еңбек жазып қалдырмаған. Осыған орай оның артынан неше түрлі алып-қашты әңгімелер айтылып, қиясқа (аналогия) көп жүгінген, қиясты настан (құран мен сүннет) жоғары қойған деген сындар айтылған. Әбу Ханифаның «Біз алдымен Алланың кітабында айтылғанды аламыз. Ол жерден таппасақ Хазіреті Пайғамбардың (с.а.у.) сүннетіне қараймыз. Ол жерден де таппасақ сахабалардың ижмасына (бір ауыздан келіскеніне жүгінеміз), егер олар нақты бір түйінге келмеген болса, ішінен қуатты көзқарасты тандап аламыз. Олардың көзқарасы тұрғанда өзгелердіңкіне жүгінбейміз. Алайда Хасан Басри, Ибраһим ән-Нахаби, Сайд бин Мүсәйиб сияқты табиһин ғалымдарына келер болсақ, олардың берген үкімдеріне байланып қалмаймыз. Олар сияқты біз де үкім шығарамыз. Илләт (ортақ себеп) табылып жатса, мәселеге настың үкімін беріп, қияс жасаймыз», - деген сөзінен оның үкім шығару әдісін аңғаруға болады.

Имам Әбу Ханифаның қияс әдісін көп қолданғаны рас. Өйткені ол тұратын аймақ, қым-қиғаш, шытырман оқиғалардың қайнап жатқан әрі оларға шешім іздеуді талап ететін жер болатын. Фикһтық (құқықтық) мәселелерді жан-жақты қарастырып, қызу талқыға түсіргендіктен түрлі жағдайлар мен мүмкіндіктерге орай пікір мен шешімдер беріп, осының нәтижесінде хадисшілерге кереғар ұстанымы арқылы әлі шыға қоймаған мәселелердің үкімдерін шығаруға дейін барып отырды. Әбу Ханифаның қиясқа көбірек жүгінгендігі рас болса да, бұған бола қатаң сынға алынуы дұрыс емес. Өйткені сахабалардың өздері, өзге ислам ғалымдары да азды-көпті осы әдісті қолданған. Әбу Ханифаның жасаған қиясының өзгелерден басты айырмашылығы, белгілі бір жүйе мен қағидаларға негіздеу, оны жиі қолдану және әлі шыға қоймаған мәселелерге де қолданғандығында. Өйткені Ирак аймағына тән кейбір жағдайлар, болып жатқан яки туындауы мүмкін мәселелердің алдында үнсіз қалғаннан гөрі, мұсылмандарға жол көрсетіп, халықтың өз беттерінше бір үкім шығаруына жол бермеуге итермеледі. Алайда ол жайлы қиясты настан жоғары санаған және ахад хадисті қабыл етпеген деген пікірлер негізсіз. Әбу Ханифа бір мәселенің үкімін алдымен Құраннан іздеген, аяттың әртүрлі сөздік мағыналарын, умум-хусус, итлақ-тақийд, насих-мансұх сияқты сөздердің арасындағы методологиялық байланыстарын назарда ұстаған. Ал егер нақты бір дерек пен дәйек таппаса, аяттардың ашық, жалпы және тікелей мағыналарын негізге алған. Егер Құранда тақырыпқа байланысты қандайда бір аят таппаған жағдайда, Хз.Пайғамбардың (с.а.у.) Йменге әкім ретінде жіберген Муаз бин Жәбәлдің Құраннан таппаған мәселенің үкімін сүннеттен іздеймін деген сөзіне орай Пайғамбардың (с.а.у.) айтқанына жүгініп, сахабалардың ұстанған жолы бойынша сүннетті басшылыққа алған. Шын мәнінде сүннеттің дәлел

болатынын әрі дәлел ретінде қолданудың маңыздылығы және қажетті екендігі Әбу Ханифаның шығарған үкімдері мен пәтуаларынан айқын байқалады.

Әбу Ханифаның үкім шығару әдісін, өзі тәрбиелеп өсірген шәкірттерінің берген пәтуаларынан көруге болады. Олардың арасында Әбу Юсуф, Зуфар ибн Хузайл сияқты ғалымдар қияс жасауда жоғары деңгейге жеткендердің қатарына кіреді. Шәкірттерінің бірі Мұхаммед ибн Хасанның айтуына қарағанда, Әбу Ханифаның шәкірттері жасаған қиястарын онымен талқыға салып, тартысатын болған; бірақ ол: «Мен истихсан әдісіне (қуатты дәлелге сүйене отырып, аналогиялық тұжырымнан бас тарту) көштім», - дегенде, оған ешкім ілісе алмайтын. Өйткені Әбу Ханифа мәселелердің арасындағы ашық яки жасырын себептерді анықтап, оны оп-оңай меңгеріп алатын еді. Сонымен бірге халықтың арасында қалыптасқан әдет-ғұрыпты да назарда ұстап, діннің негізгі қағидалдарына қайшы келмейтін болса, дәлел ретінде алатын. Себебі, Әбу Ханифа қиыншылық тудыруға қарсы еді.

Әбу Ханифаның ислам құғығының ғалымы болып қалыптасуына тұлғалық қасиетінің, өзі өмір сүрген заманның талап-шарттарының, жеке пікірі мен ұстанымының, білім аясының, дәріс алған әрі кездескен ғалымдарының белгілі бір деңгейде ықпалы болғаны рас. Дәл осындай ықпалды, оның көзқарасы мен тәлімін, кейіннен қалыптасқан Ханафи мәзһабынан байқауға болады. Әбу Ханифаның фикһ ілімінен сол дәуірде Ирактағы рай мектебінің өкілі болған Ибраһим ән-Нахаби және Хаммад бин Әбу Сүлейманның салған іздері байқалады. Бұл жағдай Шах Уәлиуллаһ әд-Дихләуи сынды кейбір елеулі ғалымдарды Әбу Ханифаның фикһының Ибраһим ән-Нахабидың фикһынан еш айырмашылығы жоқ деген ойға жетелеген. Имамның алғашқы кездерде ұстазы Хаммадтың және Ибраһим ән-Нахабидың салған ізімен жүргені рас. Әйтсе де ұстазы дүниеден өткеннен кейінгі отыз жылдың ішінде, хадис пен рай мектебінің бір-бірлеріне едәуір жақындағандығына байланысты хадис мектебі өкілдерімен байланыс орнатқан. Мекке, Мәдина және Әһлі бәйттің фикһ ілімінен пайдаланып, заманындағы атақты ғалымдармен кездесіп, пікір алмасқан. Осылайша Ислам үмметінің фикһ (ислам құқығы) мирасын түрлі жолдар, түрлі көзқарас және әдістермен аясын кеңейте отырып, солардың арасынан түйін жасауға үлкен мүмкіндік тапқан.

Әбу Ханифаның сауда-саттықпен айналысуы, адамдардың проблемалары мен қажеттіліктерін етене танып, араларында жүруі де үкімдерінің қонымды әрі орынды түрде берілуіне үлкен септігін тигізді. Енді бір жағынан оның алуан түрлі мәдениет пен салт-дәстүр өкілдерінің біте-қайнасып жатқан Ирак өңірінде өскендігі, Хижаз аймағында қалыптасқан жалпы әлеуметтік құрылым мен түсініктің аз болса да ықпал етуі, оның көптеген мәселелерде әдет-ғұрып пен қоғамда қалыптасқан кейбір жағдайды негізге алып, түрлі жорамал мен үкімдер шығаруға алып барды. Ханафи мәзһабының араптардан өзге мұсылман жұртшылығының арасында кең етек жайылуының ең басты себебі осы болса керек. Әбу Ханифа ұстаздары мен өзінен алдыңғы ұрпақтардан қалған фикһтық қағидалар, көзқарастар, аят пен хадистерге байланысты жорамалдарды өзі өмір сүріп отырған орта, адамдардың қажеттілігі мен діннің басты қағидалары және

негізгі мақсаттар тұрғысынан сүзгіден өткізді. Сондай-ақ шектеулі настармен шексіз мәселелердің, аяттан шығарылған үкім мен ақыл болжамының әрі хадис пен райдың арасынан өте тамаша жол тауып отырған. Әбу Ханифаның әдет-ғұрыпты, Құранның негізгі принциптерін, қоғамдық шарттарды ескеруі және истихсанды жиі-жиі қолдануы осындай еңбегінің жемісі. Әбу Ханифа саудасаттықтағы қарым-қатынастарды ашық әрі айқын, өсімнен алшақ, әдет-ғұрып пен қажеттіліктерге сай, туралық пен сенімділік сынды төрт негізге негіздеді. Осылайша сауда құқығында борышкерлердің, жанұя мен қоғамдық құқықта жеке адамның ынта-жігері мен жауапкершілігін, адамның ақысы мен құқықтық еркіндігін басты назарда ұстады. Оның бойжеткен қыздың уәлиінсіз (ер туысы) үйлене алатындығы, сафиһ (ақшаны оңды солды шашатын, өзінің пайдасын білмейтін аңқау кісі) пен борышкердің мүмкіндігін шектеуге болмайтындығы сияқты фикһтық көзқарастары жоғарыдағы түсініктің нәтижесі.

Әбу Ханифа сахаба мен табиғин дәуірінде Ирак өңірінде қалыптасқан ғылыми қор мен пікір байлығына ұстаздары мен кездескен ғалымдардың жәрдемімен тез арада қол жеткізіп әрі меңгеріп алуға мүмкіндік алды. Айналасында таңдаулы әрі алғыр шәкірттерден құралған топ бір жағынан өздеріне берілген құнды мирасты, өздерінің өмір сүріп отырған заманның талап-шарттарына сәйкес сүзгіден өткізіп үкім шығаратын орталық қызметін атқарды. Ол дәуірдегі фикһтың бай қоры Әбу Ханифаға емес, сол өңірге негізделіп «Ирак фикһы» деп айтылды. Екі атақты шәкірті Әбу Юсуф пен Имам Мұхаммедтің жазған еңбектерінің арқасында кейінгі ұрпақтарға жеткен аталмыш фикһтың ішінде Әбу Ханифаның шәкірттерімен қатар Осман әл-Бәтті, Ибн Шубрумә, Ибн Әбу Ләйла сияқты замандас фикһшы ғалымдардың да көзқарастары орын алған. Алайда сол дәуірде қалыптасқан фикһтық қор һәм ұстаз болғандығы һәм көзқарастарының қонымды болғандығы үшін «Ханафи мәзһабы» деп атала бастаған. Ал Ирак фикһының мәзһаб ретінде шығуына аймақтық әрі тарихи шарттармен қатар фикһтық мәселелер мен шешімдерінің бір жүйеге келтіріліп, белгілі бір ереже мен әдіске негізделуінің де маңызды рөлі бар. Сондықтан да Әбу Ханифа дәуіріндегі фикһтық қор мен ойларды бөлшек-бөлшек жеке мәселелер мен шешімдер қатарынан шығарып, белгілі бір өлшемде жүйелеп, жаңа туындаған оқиғалар мен мәселелердің фикһтық шешімін беруге мүмкіндік беретін жағдайға жеткізу үшін өз дәуіріндегі фикһ ілімінің қарқындап дамуына елеулі үлес қосты. Десек те ханафи мазһабының дамуына айналасындағы дәріс алқасын құрған Әбу Юсуф, Имам Мұхаммед, Зуфар сынды мутлақ мужтаһид сипатындағы таңдаулы шәкірттерінің һәм ұстаздарының көзі тірісінде һәм ол дүниеден өткеннен кейін фикһ жолында сіңірген еңбектерінің де маңызы зор деп айтуға толық негіз бар.

Әбу Ханифаның сахабадан хадис риуаят етуі

Имам Әбу Ханифа бірнеше сахабаның көзін көрген. Алайда, олардан хадис риуаят етіп, етпегендігі жайында ғалымдар арасында кереғар пікірлер бар. Ғалым Сарахси Әбу Ханифаның Әнәс ибн Мәлик, Абдулла ибн Әби Әуфа,

Ибн Туфайл, Абдулла ибн Харис эз-Зубайди сынды төрт сахабаны көргендігін айтса, Хатиб Бағдади оны тек Әнәс ибн Мәликті ғана көрген деп жазған. Сол сияқты әйгілі ғалым эз-Зәһәби: «Әбу Ханифа сахабалардың соңғылары тірі кезде дүниеге келген. Солардың ішінде Әнәс ибн Мәликті Куфаға келген кезінде көрген. Алайда, оның сахабалардан хадис риуаят еткенін дәлелдейтін нақты айғақ жоқ», - дейді [8, 52-б].

Дегенмен Әбу Дауыт әт-Таялисидің риуаятында Әбу Ханифа: «80-ші жылы туылдым. 94-ші жылы сахаба Абдулла ибн Әнәс (р.а) келді. Ол кісіні мен он төрт жасымда көрдім. Одан Хз.Пайғамбардың (с.а.у.): «Бір нәрсені шектен тыс сүю көзіңді көр, құлағыңды керең қылады» деген хадисін естідім», - дейді [7, 106-б].

Әбу Юсуфтан жеткен бір риуаятта: «80-ші жылы туылдым, он алты жасымда яғни, 96-шы жылы әкеммен бірге қажылыққа бардым. Әл-Харам мешітіне кіргенімде қалың жамағатты көріп, әкемнен: «Бұлар кім?» деп сұрадым. Әкем: «Олар - Абдулла ибн Харис эз-Зубайдидің (р.а.) шәкірттері», - деді. Сол кезде мен де солардың араларына қосылып, Абдулла ибн Харистің (р.а.): «Алланың елшісі былай бұйырды (с.а.у.): «Алла дінді жақсы түсінген (фақиһ) кісіге күтпеген жерден ризық береді және оның қайғы-мұңын жояды» деп айтқанын естідім», - дейді [7, 106-б].

Шафиғи мәзһәбынан Әбу Мағшар Абдулкарим ибн Абдуссамад әл-Маққари, ханафи мәзһабынан Абдулкадир ибн Әбил-Уәфа әл-Кураши, Бәдруддин әл-Айни және Али әл-Қари сынды хадисші әрі фақиһ ғалымдар Имам Әбу Ханифаның сахабалардан хадис риуаят еткенін айғақтап дәлелдеген. Али әл-Қари Имамның сахабадан хадис риуаят етуі сенімді көзқарасқа сүйенеді деген. Сондай-ақ, ғалым Суюти Әбу Ханифаның сахабадан риуаят етуін негізсіз деп кесіп айтуға болмайтындығын айтқан [19, 13-14-б.б].

Хадис іліміндегі ұстаздары

Ислам ғұламалары Әбу Ханифаның мұжтаһид ғалым екендігі туралы ортақ пікірде. Деректерде көрсетілген ең төменгі көрсеткіш бойынша Әбу Ханифа ижтиһад ету арқылы 83 мың фикһтық мәселенің шешімін айтқан. Ғалымның ғылыми тұжырымдары мен пәтуаларын зерттеген кісі, көптеген мәселеде оның сахих хадистерге сай үкім бергеніне куә болады [20, 449-б].

Мұжтаһид дәрежесіне жету үшін Құранды білумен қатар сандары мыңнан асып жығылатын үкімдерге қатысты хадистерді білу шарт. Өйткені, Құран мен сүннет – шарифат үкімдерінің қайнаркөзі.

Әбу Ханифаның жастайынан Құранды толық жаттап алғандығы мәлім [5, 30-б]. Ал оның хадис ілімін қандай ғалымдардан үйренгендігін осы бөлімде қарастыратын боламыз.

Дерек көздерінде Яхия ибн Насрдың Әбу Ханифаның үйінен бірнеше сандық жазулы хадис көргендігі баяндалады [20, 450-б]. Әбу Ханифаның бұл хадистерді ұстаздарынан жазып алғандығы айтпаса да түсінікті жайт.

Әбу Ханифа Әнәс ибн Мәлик, Абдулла ибн Әби Әуфа сынды сахабалардың көзін көрген. Бірақ, олардан хадис риуаят етіп, етпегендігі

ғалымдар арасында даулы мәселе екендігін жоғарыда айтып өттік. Дегенмен, оның сенімді де әділ үлкен буын табиғин ғұламалардан хадис риуаят еткені шындық.

Мәшһүр тарихшы Хатиб Бағдади Әбу Ханифаның ұстаздары туралы мына мәліметті келтіреді: «Әбу Ханифа сахаба Әнәс ибн Мәликті көрген. Ата ибн Әбу Рабах, Әбу Исхақ әс-Сәбий, Мухариб ибн Дисар, Хаммад ибн Әбу Сүлейман, әл-Хайсам ибн Хабиб әс-Саууаф, Кайс ибн Мүслим, Мұхаммед ибн әл-Мунқадир, Ибн Омардың азат еткен құлы Нафиъ, Хишам ибн Уруа, Язид әл-Фақр, Симак ибн Харб, Алқама ибн Марсад, Атыя әл-Ауфий, Абдулазиз ибн Рафиғ, Абдулкәрім Әбу Умайя және тағы басқалардан хадис тыңдаған [4, 13/323-324-б.б].

Әйгілі ғалым Зәһәби жоғарыда аталған ғалымдардың ішінде Ата ибн Әбу Рабахтың, Әбу Ханифаның айтуы бойынша ұстаздарының ішіндегі ең үлкені және ең абзалы болғандығын жеткізеді. Сонымен қатар ол Әбу Ханифаның ұстаздары ретінде Хатиб Бағдадидің келтірген тізіміне Шағби, Тауыс, Жәбәлә ибн Сухайм, Ади ибн Сабит, Икрима, Абдуррахман ибн Хурмуз әл-Ағраж, Амр ибн Динар, Әбу Суфиян Талха ибн Нафиғ, Қатада, Аун ибн Абдулла ибн Утба, Қасым ибн Абдуррахман ибн Абдулла ибн Масғуд, Абдулла ибн Динар, Хакам ибн Утайба, Али ибн әл-Акмар, Зияд ибн Алақа, Сәләмә ибн Кухайл, Асым ибн Кулайб, Асым ибн Бәһдәлә, Сайд ибн Масруқ, Абдулмәлик ибн Умайр, Әбу Жағфар әл-Бакир, Ибн Шинаб әз-Зуһри, Мансур ибн әл-Мұғтамир, Мүслим ибн әл-Батин, Әбуз-Зубайр, Әбу Хусайн әл-Әсәди, Ата ибн әс-Сайб, Насих әл-Мухаллами сынды бірнеше ғалымды қосқан. Имам Зәһәби Әбу Ханифаның Шайбан ән-Нахуи мен Малик ибн Әнас сияқты жасы өзінен кішілерден де хадис риуаят еткендігін жазған [6, 6/391-392-б.б].

Имам Суюти «Табюдус-Сахифа» атты еңбегінде Әбу Ханифаның 74 ұстазының аты-жөнін келтірген. Ал бұл Хатиб Бағдади мен Зәһәбидің Әбу Ханифаның ұстаздары ретінде берген тізімінен әлде қайда көп. Себебі, екеуін қосқанда олардың саны елуге жетпейді. Дегенмен, мұны біз қайшылық деп түсінбеуіміз керек. Өйткені, Хатиб Бағдади мен Зәһәби кітаптарында Әбу Ханифаның барлық ұстазының аты-жөнін келтіргендерін алға тартпаған. Олар берген тізімдерінің соңғы жағында «тағы басқалары» немесе «және көптеген ғалым» дей отырып, есімдерін атамай кеткен ұстаздарына да назар аударған [8, 55-б].

Әбу Ханифаның ұстаздары «Рижәл» және «Табакат» кітаптарына қарағанда «Мәнақиб» кітаптарында көптеп келтірілген. Мысалы, Муаффақ әл-Мәкки «Мәнақибу Әби Ханифа» атты еңбегінде Әбу Ханифа шайхтарының 292-інің аты-жөні, қайтыс болған жылы және қай хадис кітабының рауиы болғандығы жайында мәлімет берген [8, 55-б].

Мүснәдтарға (Әбу Ханифаның риуаят еткен хадистері жинақталған хадис кітаптары) жасалған зерттеулер бойынша оның хадис ғылымындағы ұстаздарының басым көпшілігі сенімді (сиқа) рауилер. Ондағы Әбу Ханифаның хадис риуаят еткен ұстаздарының жалпы саны 155. Олардың 122-сі сиқа, ал қалған 33-і сыншы (жарх-тағдил) ғалымдар тарапынан сынға ұшыраған әлсіз

(даъиф) рауилер. Дегенмен, Әбу Ханифа әлсіз рауилерден өте аз хадис риуаят еткен. Оның үстіне екеуінен басқасының әлсіздік дәрежелері тым жоғары деңгейде деп айтуға да келмейді. Өйткені, олардың әлсіздіктері жайында сыншы ғалымдардың барлығы ортақ пікірде емес [7, 1/107-165-б.б]. Сондай-ақ, мұндай жағдай бір Әбу Ханифаға ғана тән нәрсе емес. Себебі, әлсіз рауиден хадис риуаят етпеген ғалым жоқтың қасы. Мысалы, имам Малик, имам Ахмад сынды т.б. үлкен имамдардың риуаяттарында да әлсіз рауилерден риуаят табылады [22, 216-217-218-б.б]. Сондықтан да, Әбу Ханифаның әлсіз рауиден хадис риуаят етуі жоғарыдағы себептерге байланысты оның беделіне нұқсан келтірмейді.

Әбу Ханифаның хадис риуаят еткен сенімді 122 ұстазына тоқталатын болсақ, олардың 3-інен өзгелері әйгілі «әл-Кутубус-ситта» хадис жинағының рауилері. Ең маңыздысы олар – Әбу Ханифаның өздерінен көп хадис риуаят еткен ұстаздары [7, 1/143-б]. Олай болса, Әбу Ханифа риуаят еткен хадистердің басым көпшілігі сахих деуге толық негіз бар. Өйткені, Әбу Ханифа мен Хз.Пайғамбар (с.а.у.) сахабалары арасында бір немесе екі ғана рауи бар екенін ескерсек, хадис сәнәдында (хадис жеткізуші тұлғалардың тізімі) рауи саны аз болған сайын қателіктің анағұрлым аз болатындығы айтпаса да түсінікті. Сонымен қатар, оның ең көп хадис үйренген ұстаздары фақиһ мухаддис және ілім мен тұлғалық жағынан үлкен абыройға ие беделді ғалымдар екенін айта кету керек. Хафыз Суютидің шәкірті ғалым Шаърани бұл жайлы былай дейді: «Алла тағала нәсіп етіп, хафыздардың қолтаңбасы жазылған имам Әбу Ханифа мүснәдтарының сенімді үш қолжазбасымен танысып шықтым. Олардың ең соңғысы хафыз әд-Димятидың қолжазбасы болатын. Мен қолжазбалармен таныса отырып, имам Әбу Ханифаның әл-Әсуад, Алқам, Ата, Икрима, Мужаһид, Макхул, Хасан Басри сынды тек сенімді де әділ табиғин ғұламалардан хадис риуаят еткенін көрдім. Оны мен Алла Елшісі арасындағы барлық рауилер – танымал сенімді де әділ абзал жандар. Олардың арасында ешбір кәззәб жоқ. Тіпті, өтірік айтуы күмән тудыруы мүмкін бірде-бір жан жоқ» [22, 220-б].

Әбу Ханифаның хадис риуаят ету талабының өте қатал болғанын ескерсек, жоғарыда айтылған сөздің ақиқаттығына көз жеткізу қиын емес. Имам Тахауидің жеткізуі бойынша, Имам хадис риуаят ету үшін естіген күннен риуаят еткен күнге дейін хадисті ұмытпауды шарт қосқан [22, 220-221-б.б].

Хадис үйренуге ден қою

Деректерге көз жүгірту арқылы Имам Әбу Ханифаның хадис үйренуге өте қатты көңіл бөлгенін байқаймыз. Ғалым Зәһәби «Сияру Ағламин-Нубәлә» атты еңбегінде Әбу Ханифаның хадис үйренуге ықыласпен мән бергенін және сол мақсатта бірнеше рет сапарға шыққандығын жазады. Ол аталмыш еңбегінде Имамның h.100 жылдан бастап бұл мәселеге қатты көңіл бөлгенін айтып өтеді [6, 5/392-б]. Әбу Ханифа Хижаз аймағына сапар шегіп, сол жердің әйгілі ғалымдары Ата ибн Әбу Рабах және Нафиътан хадис үйренген. Сондай-ақ ол Куфаға келген ғалымдардан да хадис тыңдап, олардан пайдаланып қалуға

тырысқан. Надр ибн Мұхаммад әл-Қурайши әл-Марузидің айтуы бойынша Яхия ибн Сағид әл-Ансари, Хишам ибн Уруа және Сағид ибн Аби Аруба сынды ғалымдар Куфаға келгенде Әбу Ханифа: «Мына келген кісілерде біз тыңдайтын хадис табылып қалар, барып көріңдер», - деп шәкірттерін үгіттеген [22, 328-б].

Имамның өзінен жасы кіші ғалымдардан арланбай хадис үйренуі оның хадиске деген ынта ықыласын байқатады. Ашһаб ибн Абдулазиз Әбу Ханифаның Имам Маликтің алдында құдды әкесінің алдында тұрған баладай аса құрметпен тұрғанын көргенін жеткізеді [19, 47-б]. Міне бұл оның ілім мен ғалымдарға көрсеткен ізет-құрметіне және хадис үйренуге деген зор ықыласына айғақ болады. Ғалымның өзінен он үш жас кіші имам Маликтің алдында бұлай әдеп көрсетуін Пайғамбар (с.а.у.) хадисін құрметтеуі деп те түсіну керек.

Сол сияқты Имам Малик те Әбу Ханифаны құрмет етуден шет қалмаған. Оның мешітке дейін Имам Әбу Ханифаның қолынан ұстап барғаны, мешіттің есігіне келгенде Әбу Ханифаға жол беріп, құрмет көрсеткені деректерде өтеді [22, 328-б]. Бұл деректерден біз ғалымдардың бір-біріне деген құрметтерінің аса зор болғанын аңғарамыз.

Имам Шафиғидің айтуы бойынша имам Малик өзінен «Әбу Ханифаны көрдің бе?» - деп сұраған кісіге: «Иә, оны көрдім. Ол мына бағананы алтын десе, алтын екенін дәлелдеп шығатын адам еді», - деп жауап берген [22, 328-б]. Имам Маликтің бұл жауабынан Әбу Ханифаның оның назарында үлкен ғалым болғанын көреміз.

Өз заманының білгір ғалымы атануы және хадисші ғалымдардың дәріптеуі

Хафыз әс-Самғани «әл-Әнсаб» атты еңбегінде Әбу Ханифа жайлы былай дейді: «Әбу Ханифа өмірін ілім жолына арнады. Сол жолда өзгелер бағындыра алмаған биіктерді бағындырды. Ол халифа Мансұрдың алдына кіргенде, Иса ибн Муса Мансұрға оны меңзеп: «Мынау бүгінгі таңдағы жержүзінің ең үлкен ғалымы» деп айтқан» [19, 15-б].

Хафыз әл-Миззи «Тәһзибул-Кәмәл» атты еңбегінде Мәкки ибн Ибраһимнің Әбу Ханифа туралы: «Әбу Ханифа өз заманының ең білгір ғалымы» деген сөзін келтірген [19, 15-б].

Қазылардың қазысы Әбу Юсуф: «Хадистің тәпсірін Әбу Ханифадан жақсы білетін ғалым көрмедім», - дей келе, Язид ибн Харунның: «Мыңға жуық ғалыммен жолығып, олардың көбінен ілім жаздым. Солардың ішінде бесеуінен асқан фақиһ, бесеуінен асқан тақуа, бесеуінен асқан ғалым кісі көрмедім. Солардың алғашқысы Әбу Ханифа», - деген сөзін жеткізген [19, 15-б]. Сондай-ақ, Әбу Юсуф бір сөзінде былай дейді: «Әбу Ханифамен ғылыми бір мәселені талқылайтынбыз. Ол бір шешім айтып, қалғандарымыз онымен келіскенімізде, оның пәтуасын қуаттайтын хадис немесе әсар тауып қалармын деген оймен Куфаның ғалымдарын аралап шығатынмын. Екі немесе үш хадис естіп, Әбу Ханифаға әкелгенімде кейбірін қабыл ететін, кейбірін өзінің сөзіне дәлел болып тұрса да «мынау сахих емес», «мынау таныс хадис емес» деп қабыл етпейтін.

Мен одан: «Бұларды қайдан білесіз?» деп сұрағанымда, ол: «Мен Куфаның ғалымымын», - деп жауап берді [34, 31-б].

Хатиб Бағдади Ахмад ибн Мұхаммед әл-Бәлхиден Шәддәд ибн әл-Хақимнің: «Әбу Ханифадан асқан білгір ғалым көрмедім», - деген сөзін риуаят еткен [19, 15-б].

Абдулла ибн Мубарак Хасан ибн Амараның Әбу Ханифаның тізелерінен ұстап тұрып: «Алланың атымен ант етейін, фикһты сенен артық білетін және сенен артық қысқа да нұсқа жауап қайыратын ғалымды көрмедім. Талассыз сен фақихтардың мырзасысың. Сен туралы айтылған қауесеттердің барлығы көреалмаушылықтан айтылған сөздер», - деп айтып тұрғанын көрдім дейді [19, 15-16-б.б].

Хатиб Бағдади Мұхаммед ибн Сағд әл-Катибтен Абдулла ибн Дауыт әл-Хурайбидің: «Намазда Әбу Ханифаға дұға ету әрбір мұсылманның борышы. Себебі, ол сүннет пен фикһты меңгеріп, оларға түсіндіріп кетті», - деген сөзін жеткізген. Мұны имам Суюти «Табюдус-Сахифа» атты еңбегінде айтып өткен [19, 16-б].

Имам Әбу Жағфар әш-Шайзамари Ибраһим ибн Икрима әл-Махзумидің: «Әбу Ханифадан асқан тақуа, одан асқан білгір ғалым көрмедім» дегенін жеткізген [19, 16-б].

Абдулла ибн Мубарак былай дейді: «Куфа халқынан: «Ең білгір ғалымдарың кім?» деп сұрадым. Барлығы жаппай: «Әбу Ханифа» деп жауап берді [22, 310-б].

Имам Бұхаридің ұстазы Яхия ибн Әдәм «Нұғман аймағындағы барлық хадистерді жинады. Хз.Пайғамбардан жеткен хадистерді егжей-тегжейлі зерттеді» десе, Сахихул-Бухари рауиларынан Хасан ибн Салих «Әбу Ханифа насих пен мансухты ұқыптылықпен зерттеген. Куфалықтардың хадистерін жақсы білетін. Көпшіліктің ұстанған жолына берік болып, өз аймағына жеткен хадистер мен әсәрды жадына тоқып алған [22, 310-б].

Зәһәби «Мәнақибу Әби Ханифа» атты еңбегінде Имам Мисар ибн Қидамның «Әбу Ханифамен бірге хадис үйрендім. Бірақ ол бізден озып кетті. Тақуалық жолға түстік онда да біздің алдымызға шықты. Кейін фикһ ілімін үйренуге кірістік. Бұл саладағы жетістігі болса да түсінікті» дегенін жеткізген [11, 310-б].

Раух ибн Убада былай дейді: «Һ.150-ші жылы Ибн әл-Жаррахтын қасында тұрғанымда Әбу Ханифаның өлім хабары келді. Сонда ол Әбу Ханифаға Алладан рақым тілеп: «Ілім кетті десеңші» деп күрсінді» [19, 17-б].

Міне бұлар – Әбу Ханифаның көзін көрген, онымен замандас болған мәшһүр ғалымдардың оның ілімі туралы айтқан сөздері. Олар Имамды өз заманының ең білгір ғалымы ретінде мойындаған әрі осындай ыстық лебізді сөздерімен куәлік еткен.

Әбу Ханифа өмір сүрген кезеңде ілім дегенде ойға тек Құран мен хадис ілімі ғана оралатын. Себебі, ол кезеңде Ислам ілімдері бүгінгідей әртүрлі салаларға әлі бөлінбеген-тұғын. Хафыз әз-Зәһәбидің: «Логика, жәдәл сынды ілімдер сахаба мен табиғиннің, Әузағи, Сәури, Мәлик және Әбу Ханифаның

үйренген ілімдері болмаған. Олардың ілімдері Құран мен хадис ілімдері болған» деген сөзі осының айғағы. Сондықтан ол уақытта Құран мен хадисті ең жақсы білген ғалым ең білгір ғалым болып табылды. Олай болса, замандастарының Имам жайлы жоғарыда келтірілген «ең білгір ғалым» деген сөздерін «Құран мен хадисті ең жақсы білген ғалым» ретінде түсінген дұрысырақ болады. Осыған байланысты, Әбу Ханифаны хадис ілімін терең меңгерген үлкен ғалымдардың бірі деп айту артық айтқандық емес.

Мәкки ибн Ибраһим, Язид ибн Харун және Абдулла ибн Мубарак сынды мәшһүр хадисші ғалымдардың Әбу Ханифаны өз заманының ең білгір ғалымы деп айтқан сөздерін жоғарыда келтірдік. Бұған қоса Әбу Ханифаның фикһ ілімінде имам, мужтаһид ғалым екендігі хаққында ғалымдар арасында ижма бар [19, 19-б]. Мысалы, әйгілі ғалым Суфиян әс-Сәури оны «Жербетінің ең үлкен фақиһы» деп мақтаған. Абдулла ибн Мубарак болса: «Алла тағала маған Әбу Ханифа мен Суфиян арқылы жәрдем бермегенде өзге адамдардан еш айырмашылығым болмас еді», - деген [22, 311-б].

Надр ибн Шумайл: «Адамдар Әбу Ханифа оятқанға дейін фикһ ілімінде ұйқыда болды», - дейді [19, 20-б].

Үлкен хадисші ғалым Яхия ибн Сағид әл-Қаттан: «Алланы алдай алмаймыз. Шынын айту керек Әбу Ханифаның пікірінен (рай) жақсы пікір естімедік. Оның көптеген пәтуасымен амал етеміз», - дейді [22, 312-б].

Имам Шафиғи: «Адамдар фикһ ілімінде Әбу Ханифаға мұқтаж», - десе, әйгілі хадисші Әбу Дауыт: «Алла тағала Әбу Ханифаға рақым етсін. Ол нағыз имам еді», - деген [19, 21-б].

Фикһ ілімінде Пайғамбардың (с.а.у.) хадистерін, сахабалар мен табиғиндердің пәтуалары мен кереғар көзқарастарын (ихтилаф), насих және мансух аяттар мен хадистерді білместен пәтуа беру немесе ижтиһад ету әсте мүмкін еместігі мәлім. Бұл жайлы Имам Мұхаммед ибн Хасан: «Құран мен сүннетті, сахабалардың пәтуаларын және фақиһ ғұламалардың ижтиһадтарын білген кісі ғана туындаған мәселелерде ижтиһад ете алады», - деген [19, 22-б]. Олай болса, хадис ғалымдары Әбу Ханифаны «ең үлкен фақиһ», «имам» әрі «мужтаһид ғалым» сынды жағымды сипаттармен дәріптей отырып, оның хадистерді жоғары дәрежеде меңгерген «хафыз*» екенін де мойындаған болып табылады. Себебі, аз ғана хадис білетін кісінің имам, мужтаһид ғалым болуы әсте мүмкін емес.

Хадис ілімінде хафыз атануы

Хафыз ғалымдар туралы жазылған табақат кітаптарында Әбу Ханифаның есімі тыс қалмаған. Солардың бірі – хафыз әз-Зәһәбидің «Тәзкиратуль-Хуффаз» атты еңбегі. Хафыз әз-Зәһәби аталмыш еңбегінде Әбу Ханифаны хафыз ғалымдармен бірге атап өтіп, оған мақтаулар айтқан. Ол кітаптың кіріспесінде былай дейді: «Бұл еңбек Пайғамбар (с.а.у.) ілімін арқалаған әділ, сондай-ақ, рауилердің сенімді немесе әлсіз және хадистердің сахих яки әлсіз қабыл

---

* Хадис ілімінде рауиларымен бірге жүз мың хадис білетін ғалымға айтылады.

етілуінде сөздеріне құлақ асылатын ғалымдардың өмірбаянына тоқталып өтеді» [23, 64-б].

Сонымен қатар, ғалым Мақдиси де «әл-Мухтасар фи табақати уламаил-хадис» атты еңбегінде Әбу Ханифаны хадис хафыздарымен бірге атап өткен. Ол өзінің еңбегін кітабының бас жағында былай деп таныстырған: «Бұл – хадис ілімімен шұғылданып жүрген ілім адамының білуі тиіс кейбір хафыз сахаба, табиғин және әтбағут-табиғиндердің өмірбаяны қамтылған ықшамды (мұхтасар) еңбек» [23, 65-66-67-б.б].

Атламыш кітаптың кішігірім еңбек болғанына қарамастан Әбу Ханифаның өмірбаянына тоқталып өтуі оның танылуы маңызды хафыз ғалымдардың бірі екендігін аңғартады.

Хафыз шайхуль-Ислам әс-Салихи әш-Шафиғи «Уқудул-Жуман фи Мәнақибиль-Имамил-Ағзам Әби Ханифа ән-Нұғман» атты еңбегінің 23-ші бөлімінде Әбу Ханифаның көп хадис білгендігі және хафыз хадисшілердің алды болғандығы жайында тоқталған. Ол кітабында былай дейді: «Әбу Ханифа алдыңғы қатарлы хафыз хадисшілерден. Хафыз әрі сыншы (мунаққид) Әбу Абдулла әз-Зәһәбидің «әл-Мумтиғ» және «Табақатул-Хуффазил-Мухаддисин» атты еңбектерінде оны хафыздардың арасында атап өтуі өте орынды болған. Әбу Ханифа хадистерге қатты көңіл бөлмегенде фикһи мәселелерде мұншалықты үкім шығара алмас еді. Күмәнсіз ол дәлелдерден үкім шығарған алғашқы ғалымдардың бірі» [23, 74-б].

Әл-Ажлуни былай дейді: «Табиғиннан саналатын Әбу Ханифа – талассыз мужтаһид ғалымдардың имамы. Ғалымдардың ортақ пікірі бойынша ол ижтиһад есігін алғаш ашқан ғалым. Әбу Ханифаның фикһ ілімін зерттеген кісі оның аса білгір, Құран мен сүннетті өте жақсы меңгерген ғалым екендігіне көз жеткізеді. Себебі дін мәселелері Құран мен сүннеттен алынады. Усул және хадис ілімдерінің ғалымдары Әбу Ханифаның сахих хадисті қиястан жоғары қойғандығына ижма қылған. Иә, ол өзге имамдар сияқты көп хадис риуаят етпеген. Дегенмен, имам, мужтаһид болудың шарттары арасында көп хадис риуаят ету шарты жоқ. Өйткені, ижтиһад ету хадистерді басқаларға жеткізумен емес, сүннеттерді біліп, оларды меңгерумен мүмкін болады. Мысалы, Хз.Әбу Бәкір әс-Сыддық күмәнсіз сахабалардың ең үлкен имамы, ең білгір фақиһы. Соған қарамастан ол дәрежесі өзінен төмен өзге сахабалардан аз хадис риуаят еткен» [23, 75-б].

Демек, аз хадис риуаят ету аз хадис біледі деген сөз емес. Олай болса, Әбу Ханифаның басқа хадисші ғалымдарға қарағанда аз хадис риуаят етуін көп хадис білмегендігімен байланыстыру үлкен қателік болмақ.

Жарх-тағдил іліміндегі орны

Хз.Пайғамбардың (с.а.у.) көзі тірісінде де, дүниеден өткеннен кейін де сахабалар бір-бірінен хадис риуаят етуде күмәнданбаған. Сол секілді табиғин буынының өкілдері де сахабалардан естіген хадистерді шүбәсіз қабылдаған. Өйткені олар сахабалар жеткізген Хз. Пайғамбар (с.а.у.) сөздерінің қандай да бір бұрмалау мен жалғаннан ада екендігіне кәміл сенген. Алайда, халифа Осман

ибн Аффанның өлімінен кейін бірінен соң бірі орын алған саяси оқиғалар мұсылмандардың тыныштығын бұзып қана қоймай, хадис жеткізушілер арасында сенімсіздік тудырды. Себебі, бұрын соңды естілмеген сөздер хадис ретінде адамдар арасында кеңінен тарай бастады. Діннің екінші қайнаркөзі хадистерге төнген қауіпті дер кезінде сезе білген дін жанашырлары (хадистанушылар) әрбір хадис жеткізушіні мұқият зерттеуге көшеді. Осының нәтижесінде хадис жеткізуші тұлғалардың сенімділігін анықтайтын хадис ілімінің жаңа бір саласы – «жарх-тағдил»^{*} ілімі пайда болды [14, 147-б].

Деректерге көз жүгірте отырып, Имам Әбу Ханифаның жарх-тағдил ілімінде сөзі өтімді ғалымдардан болғанын көреміз. Бұл саланың ғалымдары рауилердің сенімділік мәселесіне қатысты өз сөздерін қуаттап, дәлелдеу үшін еңбектерінде оның пікірлеріне де орын берген.

«Әл-Жауахирул-Мудийя» кітабының авторы Әбу Ханифаның жарх-тағдил іліміндегі орны жайлы былай дейді: «Имам Әбу Ханифа жарх-тағдил мәселесінде сөзі қабыл етілетін ғалымдардың бірі. Аталмыш ілімнің мамандары жарх-тағдилге қатысты имам Ахмад, Бұхари, Ибн Маъин, Ибн әл-Мәдини сынды мәшһүр ғалымдармен қатар имам Әбу Ханифаның да пікірлеріне құлақ салып, оның сөзімен амал еткен. Міне бұл Имамның жарх-тағдил саласында үлкен ғалым болғанын көрсетеді»[8, 65-б].

Тирмизи «әл-Иләлус-Сағир» атты еңбегінде Әбу Ханифаның: «Жабир әл-Жуғфидан асқан өтірікші, Атадан асқан абзал жан көрмедім» деген сөзін келтіреді [22, 331-б].

Байһақи «әл-Мадхал» атты еңбегінде былай дейді: «Әбу Сағд әс-Санғани Әбу Ханифаға келіп: «Уа Әбу Ханифа, Сауриден хадис алуға қалай қарайсың?», - деп сұрайды. Әбу Ханифа оған: «Оның хадистерін жаз. Өйткені, ол сенімді адам. Бірақ, Әбу Исхақтың Харистен жеткізген хадистерін және Жәбир әл-Жуғфидің хадисін жазба!», - дейді» [22, 332-б]. Әбу Ханифадан Саури және оның замандастарының сұралыуы оның хадис ілімінде өз заманының алды болғанын көрсетеді. Мұны, Сауридің «мені ең алғаш хадиске баулыған кісі Әбу Ханифа» деген сөзінен де байқауға болады [22, 332-б].

Хаммад ибн Зайд әйгілі хадисші Амр ибн Динардың кунясын Әбу Ханифадан естігеннен кейін ғана білгенін айтады. Ол былай дейді: «Әл-Харам мешітінде болған кезімде Әбу Ханифамен бірге Амр ибн Динар да бар еді. Мен Әбу Ханифаға: «Уа Әбу Ханифа, мына кісіге «бізге хадис айтсын», деп, айтыңызшы», - дедік. Сол кезде ол Амр ибн Динарға «Амр» деп емес, «Әбу Мухаммад, мыналарға хадис айтшы», - деді [22, 333-б]. Хаммад ибн Зайдтың бұл сөзінен Әбу Ханифаның хадисші ғалымдарды өте жақсы танығандығын, олармен жақсы мәміледе болғандығын және рауилерге қатысты мәліметтерді жақсы меңгергендігін аңғарамыз.

Сондай-ақ Әбу Ханифа Талқ ибн Хабибті қадария болғаны үшін, Жәһм ибн Сафуан мен Мұқатил ибн Сүлейманды нәфи (Алланың сипаттарын жоққа

---

^{*} Жарх: Хадис ілімі мамандарының жалған айту, пасықтық сияқты т.б. себептерге байланысты хадис жеткізуші тұлғаның риуаятын қабыл етпеуі; Тағдил: белгілі бір өлшемдерге сүйене отырып хадис жеткізуші тұлғаның әділ екендігіне үкім беру.

шығару) және тәшбиһ (Алланы жаратылғандарға ұқсату) мәселесінде шектен шыққандары үшін сынға алған. Жағфар ибн Мұхаммад (әс-Садық) туралы да «Одан асқан факиһ көрмедім» деген [8, 65-66-б.б].

Хафыз Ибн Хажар «Тәһзибут-Тәһзиб» атты еңбегінде Әбу Ханифаның Зайд ибн Айяш туралы «мәжһүл» яғни белгісіз дегенін келтірген [19, 58-б].

Абдулла ибн Мубарактың мына бір сөзінен Әбу Ханифаның хадис білмегендігін алға тартқан кісілерге жауап берумен қатар, оның жарх-тағдил іліміндегі орнына да назар аударып өткенін байқаймыз. Ол былай дейді: «Оны хадис білмеген деп қалай айтады? Ол «кепкен құрма мен балауса құрманы айырбастауға болады ма?» деген сауалға, «онда тұрған еш нәрсе жоқ» деп жауап берген. Оның бұл жауабына қарсы Саъд ибн Әби Уаққастың хадисі* айтылғанда, «ол шаз** хадис. Себебі, Зайд ибн Айяштың риуаяты қабыл етілмейді» деп жауап қайырады. Хадис білмейтін адам мұндай жауаптарды қайдан біледі?» [8, 66-б].

Имам Әбу Ханифаның хадис риуаят етуі жөнінде

Имам Әбу Ханифаның ғалымдар тарапынан имам ретінде қабыл етілгендігін және сахаба буынының ілімін табиғиндерден үйренгендігін жоғарыда айтып өттік. Ол мұны «Ибн Масъуд, Ибн Аббас және Ибн Омардың ілімдерін тікелей шәкірттерінен үйрендім» деп өз аузымен де айтып кеткен. Бұл оның аз хадис білмегенін және білген хадистерін басқаларға риуаят еткенін дәлелдері хақ. Дегенмен, өзге ғалымдар сияқты Әбу Ханифаның да өзіне тән әдісі болғаны мәлім. Оның әдісінің айрықшалығы – хадис риуаятына үлкен жауапкершілікпен қарағандықтан хадистерді Хз. Пайғамбарға телуде өте сақ әрекет еткен. Ахад хадистердің сахихтығын анықтау барысында хадисшілерден бөлек қосымша күрделі шарттар қойған. Имамның хадис саласында мухаддис ғалымдардан осал болмағанына қарамастан аз хадис риуаят етуінің әрі хадистерін кітап халінде жинақтамауының себебі де осы шығар. Әбу Ханифаның хадистерді жинақтаумен шұғылданбауын хадиске мән бермеушілікпен байланыстыруға болмайды. Оның өзгелерді хадис үйренуге баулуы, жарх-тағдил саласында ең алғашқылардан болып әрекет етуі Имамның хадис іліміне қаншалықты мән бергенін көрсетеді. Бұл мәселеге жоғарыда да тоқталып өткенбіз.

Ханафи ғалымы Имам Сарахси сахабалар мен табиғиндердің хадис риуаят етуде аса мұқияттылық танытқандығын, естіп білген хадистерін Хз.Пайғамбар (с.а.у.) айтты деп айта бермегендігіне қатысты көптеген мысалдар бере отырып былай дейді: «Міне осы сияқты көптеген оқиғалар хадисшілерге мәлім. Сондықтан Әбу Ханифа хадис риуаятын азайтқан. Сол үшін кейбіреулер оған хадис білмейді деп жала жапты. Алайда мәселе олардың

---

* Ол мына хадис: «Алланың елшісінен (с.а.у.) кепкен құрма мен балауса құрманы айырбастауға болады ма деп сұрайды. Алланың елшісі (с.а.у.): «кепкен кезде кемиді ма?» деп сұрайды. «Иә, кемиді» дегенде, «олай болса, болмайды» деп жауап береді» (Муатта, Буюуғ, 12).

** Сенімді рауилердің риуаят еткен хадисіне қарама-қайшы риуаят етілген жалғыз рауидің хадисі.

ойлағанындай емес еді. Керісінше өз дәуірінде хадистің ең білгір ғалымы еді. Дабт (есте сақтау) шартын қатал ұстанғандығынан аз риуаят еткен».

Имам Ағзамның хадисті аз риуаят етуінің тағы бір себебі, сол тұстарда Ирак аймағының ойдан хадис шығаратын орталыққа айналып кетуіне барып тіреледі. Ол кезде Ирак жері Ислам елдерінің арасындағы төңкеріс пен түрлі саяси қозғалыстардың орталығы еді. Міне сондықтан жалған хадис айтушыларға сол жерде қолайлы орта қалыптасты. Осы себептен Әбу Ханифа хадисті сахих деп қабыл ету үшін хадис жеткізушіге қатаң талаптар қойған. Ол көбінесе сенімді, әділдігімен танымал рауилердің мәшһүр хадистерін қабыл еткен. Осылайша Әбу Ханифа хадистерді зерттеп, оның дұрыстығын анықтауда хадисші ғалымдардан да асып түсті. Хадисшілердің шарттары бойынша сахих саналған кейбір хадистер, оның шарттары бойынша әлсіз болып табылды [11, 252-253-б.б].

Шектен шыққан, көре алмаушы баз біреулердің кейбір мужтаһид имамдардың хадис риуаятының аздығына қарап, хадис аз білген деген тоқтамға баруларының негізсіз екендігіне тоқталған Ибн Халдун Имам Әбу Ханифаның хадистерді алу және риуаят ету мәселесіне аса ұқыптылықпен қарағандықтан аз хадис риуаят еткенін айтқан. Сондай-ақ ол Имамның мәзһабының хадис имамдары арасында сенімді деп табылуы және риуаяттардың қабыл етіліп, етілмеуі мәселесінде пікірлеріне сенім артылуы оның хадис ілімінде үлкен ғалым болғанын көрсетеді дейді [8, 56-б].

Әбу Ханифаның мүснәді

Имам Әбу Ханифаның өзі хадис жинақтаумен айналыспағанмен есесіне шәкірттері оның риуаят еткен хадистерін қағазға түсіріп отырған. Имамның риуаят еткен хадистерімен шұғылданған ғалымдар да оның фикһ ілімінің қайнаркөзі болған хадистерді қамтыған мүснәд түрінде бірнеше еңбек жазып шыққан. Олардың жалпы саны жиырмадан асып жығылады. Солардың он бесін Әбу Муайяд әл-Хауаризми «Жамиью Масаниди Әби Ханифа» деген атаумен жинақтап кітап етіп шығарған. Ол аталмыш еңбекте Әбу Ханифадан риуаят етілген хадистерді қайталанып келгендеріп алып тастап, фикһ тарауларына қарай топтастырған. Бұл еңбек алғаш рет екі том түрінде Үндістанда басылып шығарылды [8, 63-б].

Әл-Хауаризми аталмыш еңбегінің кіріспесінде былай дейді: «Шам қаласында Әбу Ханифа хаққында түк білмейтін базбіреулердің оны кемсітетін сөздер айтқанын естідім. Оны хадис аз біледі дейді. Олар бұған Имам Шафиғидің «Мүснәдінің», Имам Маликтің «Муаттасының» бар екенін, ал Әбу Ханифаның тек санаулы ғана хадис риуаят еткені болмаса, бірде-бір хадис еңбегінің жоқтығын дәлел келтіруде. Сол кезде олардың сөздеріне ызам келіп, ең таңдаулы хадис ғалымдары жинақтаған Әбу Ханифаның 15 мүснәдінің ішінен көлемді бір кітап жазып шығаруды ұйғардым» [20, 451-б].

«Таъжилул манфаба би зауади рижалил-әйммә әл-арбаба» атты еңбегінде төрт мәзһаб имамдарының хадис жинақтарындағы рауилерді жан-жақты қарастырған Ибн Хажар әл-Асқалани (ө.һ. 852) кітабының кіріспесінде «Хафыз

Али ибн Хамза әл-Хұсайни әд-Димашқидің «әл-Тазкира би Рижалил Ашара» атты еңбек жазғандығын және бұл еңбекті ұстазы әл-Миззидің «Таһзибул-Кәмәл» атты мәшһүр еңбегіне тағы төрт кітап қоса отырып жарыққа шығарғандығын айтады. Ол төрт кітап – Имам Маликтің «Муаттасы» және Имам Шафиғи, Имам Ахмад, Имам Әбу Ханифаның «Мүснәдтары» [24, 21-б].

Ибн Хажар аталмыш еңбегінде кітаптарды жалпылама таныстырып өткеннен кейін, арнайы Имам Әбу Ханифаның мүснәдына тоқтала отырып, былай дейді: «...Әбу Ханифаның мүснәды» деген атау естіген кісіге бұл еңбекті Әбу Ханифаның өзі жинақтап, құрастырғандай ой қалдырады. Алайда, бұл олай емес. Негізі Әбу Ханифа риуаят еткен хадистерді өз алдына қамтыған еңбек – Имам Мұхаммедтің «Китабуль Асары». Сондай-ақ, Әбу Ханифаның риуаят еткен хадистері мүснәдтардан бұрынырақ жазылған Әбу Юсуф пен Мұхаммед әш-Шайбанидің еңбектерінде көптеп кездеседі» [24, 21-б].

Мүснәд рауилерінің бірі – Хафыз Әбу Мұхаммед әл-Хариси Әбу Ханифаның риуаят еткен хадистерін бір кітапта жинақтаған және оларды Әбу Ханифаның хадис алған ұстаздарының есімдеріне қарай жүйеге келтірген. Сондай-ақ, Хафыз Әбу Бәкір ибн әл-Мукри да Әбу Ханифа риуаяттарын қамтыған бір еңбек құрастырған. Алайда ол оның риуаяттарының ішінен тек марфуъ (Хз.Пайғамбарға тиісті) хадистерді ғана теріп алған. Оның құрастырған еңбегі көлемі жағынан Харисидікіне қарағанда әдеқайда шағын [24, 21-б].

Әбу Ханифаның хадистері жинақталған келесі бір еңбек – Әбу Хусайн әл-Музаффарға тиесілі. Ол өз жинағында Ибн Хусрау әл-Бәлхидің риуаятын негізге алған. Оның еңбегінде Ибн әл-Мукри мен Харисидікіне қарағанда көбірек хадис қамтылған [24, 22-б].

Сахих Бұхариға кең көлемде түсіндірме жазған Ханафи мәһабһының әйгілі мұхаддисі Бәдруддин әл-Айни «әт-Тарихул-Кәбир» атты еңбегінде Әбу Ханифа мүснәдінің Ибн Ыукда риуаятында мыңнан аса хадис қамтылғанын атап өткен [20, 451-б].

Әбу Ханифаға тағылған сындар

Әбу Ханифа өмір сүрген кеңістік пен уақытқа қысқаша бір шолу жасайық. Ең бірінші, орталығы Иракта (Бағдат пен Басра) болған мұғтазилалық әрекет итиқад саласына жарасы терең күйзеліс алып келді. Мұғтазилалықтар пікір таластырудағы ерекше қабілеттерінің арқасында бұқара жұртқа қатты әсер етіп отырды. Қоғамның ара-жігін бұзу қаупі туындағантықтан зиялы қауым бұл ағымға қарсы, халықты олармен сөйлесуден, отырыстарына қатысудан үзілді-кесілді тыюмен болды. Үлкен имамдардың кәләм ілімімен айналысу немесе кәләмшылармен араласудан сақтандыру бабында айтқан сөздері осы кезеңмен тығыз байланысты [35, 189-б].

Ал енді мұғтазилаға қарсы шептен орын алған хадисшілер сол тұстарда таразының екінші басын ұстап тұрды. Олардың арасында риуаяттардың мағыналары мен фикһул-хадиске (хадистің мақсат-мұратын түсінуге) аса көп мән бермеген, бүткіл уақытын мүмкіндігінше қолдарындағы хадистердің тариқтарын (жолдарын) жинап көбейтуге сарып қылған хадисшілер де бар

тұғын. Сонымен бірге олар рай мен қиясқа жандары қас топ болып та есептелді. Өкініштісі, бұлардың арасында итиқатқа қауіптілігі жағынан мұғтазиладан кем түспейтіндер де бар еді. Яғни әһлі хадис ішінде тәшбиһ және тәжсим (Алла жаратылғандар тәрізді тәнге ие деп сену) сеніміне мейілділер кездесіп жатты. Әсіресе солардың ішінде итиқад алаңына жататын муташабиһ (мағынасын бір Алла ғана білетін) риуаяттарды шарифат негіздері мен ислами ақыл елегінен өткізген сүнни кәләм бағытын «сүннетті берік ұстану» деген желеумен аяусыз сынға алғандар бұл үмметтің үштен бірі, тіпті жартысы ұстанып отырған Имам Ағзамның мәзһабын жоққа шығарудан да тайынбаған әрі бұны бір «діни міндет» деп есептеген [26, 27-28-б].

Таңқалдыратыны да үмметтің қаймақтары саналатын тұлғаларға сілтеме беріле отырып, Әбу Ханифаның хадистанушылығына бағытталған сыни сөздердің басым көпшілігі күмәнді риуаяттармен жеткен. Солай бола тұра Нуайм ибн Хаммад, Ибн Әби Хатим, Абдулла ибн Ахмад т.б. сияқты «райдан үркіген» ғалымдар Әбу Ханифаға айтылған дәріптеулерге көз жұма отырып, әрі мәселеге үстірт қарау салдарынан жоғарыда көрсетілген сындарды өкінішке орай кітаптарына толтырып, өшпестей етіп қалдырған.

Әбу Ханифаға айтылған сындардың ішінде сахих сәнәдпен жеткені еш жоқ па? Әлбетте бар. Бірақ, олардың өзі де не мүлдем жарх етуге себеп саналмайтын сөздер, немесе біржақтылықпен үстірт айтыла салған пайымдаулар, яки сын айтқан кісілер мәселенің анық қанығына көздері жеткеннен кейін райларынан қайтқан. Сол сындардың ішінде бұл категорияларға кірмейтіндер болса да, сыннан құтылған ғалымның кем де кем екенін біліп қойғанымыз жөн. Бұл ақиқаттың үстін мына бір сөзімен дөп басқан ғалым Ибн Жарир әт-Табари былай дейді: «Егер мін тағылғаны үшін барлық ғалымды әділеттілік ерекшелігінен айырып, куәліктерін жарамсыз қыла берсек, Ислам орталықтарындағы көптеген хадисшілердің сөздері тәрк етілуі керек еді. Өйткені, бір қатар кісілер олардың әрбірі жайлы ұнамсыз сөздер айтқан» [26, 29-б].

Бұл ретте жарх-таъдил ғалымдарының да пенде екенін ұмытпаған жөн. Әр адамның бойында болатын кемшіліктер оларда да болуы мүмкін. Кейбіреулері ондай кемшіліктен арыла алса да, кейбіреулері арыла алмаған. Әсіресе, жоғарыда айтылғандардан байқағанымыздай таассуб дертінің рөлі зор болғанын айтып өту керек.

Кейбір ғалымдардың Әбу Ханифаны жақыннан танығаннан кейін бұрынғы пікірінен қайтып, ойын өзгерткенін айтқан едік. Солардың бірі – жоғарыда өткен Шамның фақиһ ғалымы Имам Әузаъи. Ол Абдулла ибн Мубаракпен кездескенде Әбу Ханифаны меңзей отырып, «Куфадан шыққан анау бидғатшы кім?» - деп сұраған. Абдулла ибн Мубарак ләм-мим деместен үйіне оралып, үш күннің ішінде Имам Әбу Ханифаның фикһи мәселелерге жасаған шешулерінен құралған кішігірім кітапша жазып шығады. Абдулла ибн Мубарак ары қарай не болғанын былай деп түсіндіреді: «Әузаъи ол уақытта сол жерде имамдық қызмет атқаратын. Мені көріп, қолымдағының не екенін сұрады. Кітапшаны оған бердім. Ашып, ішіндегі мәселелердің бір екеуін қарап

шықты. Кітапшаның бас жағына «Бұл – ән-Нұғманның көзқарастары» - деп жазған болатынмын. Азан оқылып біткенге дейін тағы біраз оқыды. Кейін кітапты шапанының қалтасына салды да, қамат айтылып, имамдыққа өтті. Намаз аяқталған соң кітапты тағы оқыды. Сәлден соң маған бұрылып:

- Ей, хорасандық бауырым, бұл ән-Нұғман ибн Сәбит деген кім? – деп сұрады.

- Иракта жолықтырған бір ұстазым, - деп жауап бердім. Сондағы Әузабидің маған айтқаны:

- Бұл кісінің үлкен ғалым екені көрініп тұр. Барып, одан тағы да ілім үйрен.

- Сен «бидғатшы», - деп жүрген Әбу Ханифа осы адам, - дедім, бұрынғы айтқан сөзін есіне салып.

Осы оқиғадан біраз уақыт өтісімен екеуіміз Меккеде қайта жолықтық. Әузабидің көп мәселеде Әбу Ханифаны қолдай бастағанын байқадым. Қоштасар уақыт таяғанда мен оған:

- Әбу Ханифа қандай адам екен? - дедім.

- Оның білімі мен ақылына қайран қалдым. Ол жайында ойлаған бұрынғы пікірлерімнен қайттым. Қатты қателескен екенмін. Одан ілім үйренуді тоқтатпа, - деді [26, 30-31-б.б].

Сондай-ақ, «Әл-Кәмил» атты еңбегінде Имам Әбу Ханифаға қатысты қандай сын болса, бәрін жазуға тырысқан Ибн Адий Имам Тахауимен жолығып, қателескенін түсінгеннен кейін пікірін өзгерткен, тіпті Имам Әбу Ханифаның риуаяттарынан құралған бір мүснад (хадис кітабы) жазып қалдырған [26, 32-б].

Әбу Ханифаға айтылған сындарға тек ханафи ғалымдары ғана емес, сонымен бірге басқа мәзһаб өкілдері де тиісті жауабын берген. Малики мәзһабының өкілі Ибн Абдилбардың «әл-Интиқа» атты еңбегі, шафиғи мәзһабының ғалымдары әз-Зәһәбидің «Мәнакибі», Мұхаммед ибн Юсуф әс-Салихидің «Буқудул-Жуманы», әс-Суютидің «Табюдус-Сахифасы», Ибн Хажар әл-Мәккидің «әл-Хайратул-Хисаны» және Ханбали мәзһабының ғалымы Жамалуддин Юсуф ибн Абдулһадидің «Тануирус-Сахифа» атты еңбегі осы тақырыпта жазылған құнды еңбектер болып табылады.

Малики мазһабының ғалымы Ибн Абдилбар Әбу Ханифаға айтылған сындардың себептеріне тоқтала келе, хадисші ғалымдардың бұл мәселеде тым шектен шыққандығын жасырмай айтқан. Ол былай дейді: «Хадисшілер Әбу Ханифаға сын айтуда тым шектен шығып кетті. Олардың айтуларына былай етулерінің себебі, оның риуаяттарға рай мен қиясты араластырып, бұл екеуіне тым қатты мән беруінде. Негізінде Әбу Ханифаның ахад хабарларды қабылдамауы қисынды жорамалға (тәуил) сүйенетін. Одан алдыңғы ғалымдар да солай істеген. Сондықтан Әбу Ханифа сияқты райға сүйеніп үкім бергендер бастапқы кездегі (сәләф) ғалымдардың ізімен жүргендер болып табылады. Өйткені, қандайда бір аятты тәуил етпеген немесе бір сүннет турасында өзіндік көзқарас ұстанбаған әрі сол көзқарасқа сүйене отырып, басқа бір сүннетті тәрк етпеген бірде-бір ғалым жоқ. Мысалы, Яхия ибн Сәләм әл-Ләйс ибн Саъдтың:

«Малик ибн Әнастың Хз.Пайғамбардың (с.а.у.) сүннеттеріне кереғар 70 мәселесін таптым. Малик бұл мәселелерде райға сүйене отырып үкім берген», - деп айтқанын жеткізген. Қандай да бір сүннетті тәрк етерде тәуил немесе нәсх (басқа бір дәлелмен үкімнің жойылуы) әдісін қолданатын Әбу Ханифаның бір өзгешелігі мұны басқалардан көп қолданғанында. Сондықтан, бұл үмметтің ешбір ғалымы Хз.Пайғамбардан нақтылы келген қандай да бір хадисті дәл өзіндей бір риуаят немесе ижма, я болмаса үзілді-кесілді қабыл етілуі тиіс бір негіз арқылы үкімі жойылған, не сәнәдінде бір кемшілік бар деген тоқтамға келмей тәрк етпеген. Ал егер біреу алдына келген хадисті себептен себепсіз жоққа шығара беретін болса, онда ол мәзһаб имамы болу былай тұрсын, әділдік сипатынан айырылып, пасықтар тізіміне енеді. Әбу Ханифадан хадис риуаят еткендер мен сенімді ғалым екендігіне куәлік етіп, оны дәріптегендердің саны оған қарсы келіп, сын айтқандардан әлде қайда көп» [26, 32-33-б.б].

Сондай-ақ, Әйюб ас-Сахтияни, Шұғба ибн әл-Хажжадж, Суфиян әс-Саури, Суфиян ибн Уяйна, Саьид ибн Аруба, Хаммад ибн Зайд, Яхия ибн Саьид әл-Қаттан, Абдулла ибн Мубарак, Ибн Журайдж, Уакиъ, әл-Фадл ибн Муса әс-Синани, Имам Шафиғи, Абдурраззақ ибн Һаммам сынды мәшһүр хадисші ғалымдардың Әбу Ханифаны дәріптеулеріне тоқталған Ибн Абдилбар Имамның нәзік түсінігі және жүйрік пайымы себепті қызғаныш құрбаны болғанын айтқан [3, 277-б].

Шафиғи мәзһабының Самъани, Нәуәуи, Миззи, Зәһәби, Ибн Кәсир, Хусайни, әл-Бурһанул-Ханбали және Ибн Хажар әл-Асқалани сынды жархтағдил ілімінің имамдары Әбу Ханифа жайлы айтылған сын сөздерге еш құлақ аспаған. Керісінше, сонша айыптауларға қарамастан Әбу Ханифаны мужтаһид хафыздардың қатарына жатқызған. Әбул-Хаджаж әл-Миззи «Тәһзибул-кәмәл» атты еңбегінде Әбу Ханифаның өмірбаянына қатысты берген мәліметтердің барлығын Хатиб Бағдадидің «Тариху Бағдат» атты еңбегінен алған. Бірақ, ол оның еңбегінен Әбу Ханифаны айыптайтын бірде-бір мәліметті кітабында жазбаған. «Тәһзибул-кәмәл» атты еңбектің сиқа ғалымдарды жан-жақты таныстыратын қайнаркөз екенін айтқан ғалым Зәһәби ұстазы Миззиді: «Ұстазымыз Әбул-Хаджаж әл-Миззи кітабына Әбу Ханифаны даъиф қылатын бірде-бір мәліметті алмай қандай дұрыс қылған» деп мақтаған [23, 135-136-б.б].

Хафыз Ибн Хажар өзінен Имам Нәсәидің Әбу Ханифа жайлы: «Хадис ілімінде әлсіз, хадисінің аздығына қарамастан көбісі қате», - деп айтқан сөзі жайлы және: «Хадисші ғалымдардан оның сол сөзіне қосылғандар бар ма?», - деп сұраған кісіге былай деп жауап берген: «Нәсәи хадис ғалымы. Оның айтқан сөздері өзінің жеке пікірі мен ижтиһады. Сондықтан, ешкім оның барлық көзқарасын түгелдей қабыл етуге міндетті емес. Хадисшілердің арасында Нәсәидің сөздеріне толықтай қосылғандар бар. Хатиб Бағдади «Тариху Бағдат» атты еңбегінде Әбу Ханифаға тоқталған жерінде сол хадисшілердің көзқарастарын берген. Олардың көзқарастарының арасында қабыл етуге болатыны да, еш қабыл етілмейтіні де бар. Әбу Ханифаның хадис риуаят ету мәселесінде «хадисті естіген кезден риуаят еткен уақытқа дейін естен шығармау қажет» деген ұстанымы белгілі. Осыған орай оған сын айтылмауы

тиіс. Себебі, одан риуаят етліген хадистер мен өзінің риуаят еткен хадистерінің аз болуы оның осы ұстанымына байланысты болуы мүмкін. Әйтпесе, ол шыныменде риуаяты көп ғалымдардың бірі. Қысқасы, мұндай мәселелерге еш тоқталмаған абзал. Өйткені, Әбу Ханифа және сол тектес ғалымдар көпірден жүріп емес, қарғып өтетін ғұламалар. Бұл ғалымдар туралы айтылған ешкімнің сөзі мен сыны еленбейді. Алла тағала оларды басқаларға жол көрсетіп, үлгі-өнеге боларлық дәрежеге лайық қылған. Сондықтан, бұл мәселеде қабыл етілуі тиіс көзқарас осы болу керек. Табысқа жеткізуші Ұлы Алла [23, 145-147-б.б].

Ибн Хажар әл-Асқалани «Таһзибут-таһзиб» атты еңбегінде Әбу Ханифаның сиқа екендігін бұл саланың майталманы Яхия ибн Маъиннан риуаят еткен. Мұхаммед ибн Саъд әл-Әуфидің жеткізуі бойынша Яхия ибн Маъин былай деген: «Әбу Ханифа сиқа еді. Ол тек жаттап алған хадисін ғана риуаят ететін, жаттамаған хадисін риуаят етпейтін». Ал, Салих ибн Мухаммед әл-Асади Яхия ибн Маъиннің «Әбу Ханифа сиқа кісі» дегенін жеткізген. Сондай-ақ, Ибн Хажар Ибн Дауыт әл-Хурайбидің «Адамдар Әбу Ханифа жайлы көреалмаушылар және надандар болып екі топқа бөлінеді» дегенін риуаят еткен [23, 141-б].

Хафыз Сахауи «әл-Иълән бит-таубих лимән зэмма әт-тарих» атты еңбегінде Әбу Ханифаны жарх еткендер мен тіл тигізгендерге ермеуге шықырған. Ол былай дейді: «Имамдардың Әбу Ханифа жайлы айтқан сөздерінен, талас-тартыстарынан тыйылған жөн. Хафыз Әбу Шайх ибн Хайяның «Китабус-сунна», хафыз Әбу Ахмад ибн Адийдің «әл-Кәмил», хафыз Әбу Бәкір әл-Хатибтың «Тариху Бағдат», Ибн Әби Шайбаның «Мусаннаф» атты еңбектерінде айтылғандар, Бұхари мен Нәсәи және олардан бұрынғы басқа да ғалымдарға қатысты сөздер осы топқа кіреді. Мен бұл ғалымдардың мужтаһид әрі ниеттерінің таза екендеріне қарамастан олардың сөздерін беруден тыйыламын. Бұл мәселеде оларға ермеген жөн. Қазылық қызмет атқарған атақты ұстаздарымыз мұндай сөздердің бір сыпырасын риуаят еткендерді таъзир жазасына тартқан. Сондай-ақ, ұстазымыз хафыз Ибн Хажар Һарауи де «Китабу зәммил-кәләм» атты еңбегінде бұған тыйым салған [23, 147-148-б.б].

Әбу Ханифаның хадис қорының жеткіліксіздігі турасында айтылған сындар да орынсыз. Әбу Ханифаның шәкірттері - Әбу Юсуф пен Имам Мұхаммедтен қалған «Китабул-Асар» атты құнды еңбектері, Әбул Муайяд әл-Хауаризмидің жоғарыда айтылып өткен «Жамиъу мәсанидил-Имам Әби Ханифа» атты жинағы оның аз хадис білгендігі мен хадиске маңыз бөлмегендігі жайында айтылған сындарды жоққа шығаратын бұлтартпас айғақ болып табылады. Фикһтық мәселелердің тақырыптарына қарай бөлімдерге бөлініп, Имамның өз сәнәдімен жеткен риуаяттардан құралған бұл еңбектер қазіргі таңда қолда бар дүние.

Қорыта келе, Әбу Ханифаның рухани және ғалымдық тұлғасының жеткілікті дәрежеде танылмауы, қызғаныш және мәзһабтық біржақтылық сынды дүниелер оның сынға алынуының басты себептері болып табылады.

Әл-Фадл ибн Муса әс-Синани әл-Маруазидің Әбу Ханифаны сынға алғандар туралы: «Әбу Ханифа оларға һәм ұғына алатын һәм ұғына алмайтын

ілім әкелді де оларға еш нәрсе қалдырмады. Сол себептен олар оны көре алмады», - деген тұжырымы Имамның настандан үкім шығару барысында ортаға қойған кемелді ілімі, дербес пайымы, қуатты талдауы (мухакама) және тәжірибелі ижтиһадының алдында дәрменсіз қалған кейбір хадисшілердің әсіресе, дираяттан (пайым) жұрдай риуаят түсінігімен әрекет ететін салт рауилердің орынсыз сындарына нысана болғанын көрсетеді [24, 33-б].

Әбу Ханифаның дәлел келтіру әдісінде хадистің орны

Хадис пен сүннетті шарифаттың қайнаркөзі ретінде қабыл ету тұрғысынан Әбу Ханифаның өзге ғалымдардан ешқандай айырмашылығы жоқ. Ол өзінің бір сөзінде былай дейді: «Расулулланың айтқан сөздерін естісек те, естімесек те қабыл етеміз. Оларға сенеміз және олардың тура Хз.Пайғамбардың айтқанындай екендігіне куәлік етеміз». Сондай-ақ Имам шәкірті Осман әл-Бәттіге жазған хатында «Біліп қой, үйренген және адамдарға үйреткен нәрселеріңнің ең хайырлысы – сүннет» деген [8, 66-б].

Деректерде Әбу Ханифаның қандай да бір мәселеге дәлел іздеу барысында алғаш Құран Кәрімге, сосын Хз.Пайғамбардың сүннетіне қарайтындығы, одан кейін сахабалардың пәтуаларынан қалағанын таңдап алатындығы айтылған [3, 142-б]. Имам Ағзам Құран мен Сүннеттен дәлел таппаған жағдайда сахабалардың пәтуаларын қарастырған. Бұлардың тысындағы пәтуаларды дәлел етіп алуды міндет деп санамаған. Ол осыған қатысты айтқан бір сөзінде: «Кезек Ибраһим, Шаъби, Ибн Сирин, Хасан, Ата, Саъид ибн Жубайр сияқты табиһиндерге келгенде, олар қалай ижтиһад еткен болса, мен де солар сияқты ижтиһад етемін», - деген [36, 150-б].

Әбу Ханифа «Алланың Елшісінен келген хадистерді қабыл етеміз, сахабадан келгендерді ішінен таңдап аламыз, ал табиғин өкілдерінен пәтуа жеткен болса, олармен жарысамыз» дей отырып хадис ұстанымын ашық түрде баяндаған. Сондай-ақ ол, «Хз.Пайғамбардан жеткен хадисті төбемізге қоямыз» дей отырып та Пайғамбардың хадисіне қаншалықты берік екендігін көрсеткен. Әбу Ханифадан жеткен басқа бір деректе оның Хз.Пайғамбардан келген хадисті қабыл ету үшін сәнәдінің сахих болуын талап еткендігі айтылған [8, 66-67-б.б].

Деректерге көз жүгірту арқылы хадиске қарсы келгендігі туралы айтылған айыптауларды Имамның өзі тікелей жоққа шығарғанын байқаймыз. Оған бір мәселеде хадиске қарсы келгендігі айтылғанда, ол пәтуасын негіздеген хадисті баяндай келе: «Алла тағала пайғамбарына қарсы келген адамға лағынет айтсын! Алла оны бізге сый етіп жіберді және бізді онымен құтқарды емес пе?!» деген. Имам Суютидің жеткізген хабарында Әбу Ханифаның: «Мені «раймен пәтуа берді», дегендерге таңқаламын. Мен тек әсарға (хадис, сахаба пәтуасы) сүйеніп пәтуа беремін», - дегендігі айтылған. Сондай-ақ ол: «Біздің қиясты настан жоғары қоятындығымызды алға тартқандар жалған айтады және бізге жала жабуда. Нас табылған жерде қиястың қажеті бар ма?!» - [8, 67-б] дей отырып, керісінше Құран мен сүннетті қиястан жоғары қойғандығын айтқан.

Сонымен қатар, Әбу Ханифаның сүннетті ұстануды насихаттағандығы туралы көптеген деректер жеткен. Солардың бірінде ол: «Алланың діні туралы өз ойларыңнан сөз айтудан сақтаныңдар. Сендердің міндеттерің сүннетке еру. Кімде-кім сүннеттен қол үзсе, адасады», - деп айтқан. Уақиь ибн әл-Жаррах Әбу Ханифаның «Мешітке кіші дәрет сындыру қиястан артық» дегенін жеткізген [8, 67 б]. Күндердің бірінде кұфалық бір кісі хадис оқылып жатқан мәжіліске келіп: «Қойыңдаршы сол хадистерді», - дейді. Сонда Имам Әбу Ханифа қатты ашуланып, оған: «Егер сүннет болмағанда ешқайсысымыз Құранды түсіне алмайтын едік», - деп айтқан. Бір жолы оған «Адамдар хадиспен амал етуді қойды, тек оны естуге ғана жүгіреді», - дегенде, ол: «Хадистерді естудің өзі бір амал», - деп жауап қайырған. Бір риуаятта оның: «Іштерінде хадис үйренушілері бар қоғам әрдайым жақсылықта болады. Ал қашан хадиссіз ілім алуға жөнелсе, міне сонда бұзылуға бет алады», - дегені айтылған. Имамның шәкірті Әбу Юсуф былай дейді: «Әбу Ханифадан бір мәселе сұралған кезде, ол шәкірттерінен «сендер бұл жайлы әсәр білесіңдер ме?» - деп сұрайтын. Сонда біз білетін әсәрларымызды оған айтатынбыз, ол да өзінің білетіндерін ортаға салатын. Сосын екі көзқарастың қайсысы хаққында көп хадис болса соны алатын. Ал егер риуаяттар бір-біріне жақын немесе тең болса, ішінен қалағанын таңдайтын» [2, 86-б].

Әбу Мутиь әл-Бәлхи былай дейді: «Бір күні Куфа мешітінде отырғанымда Суфиян әс-Саури, Муқатил ибн Хайян, Хаммад ибн Сәләмә, Жағфар әс-Садық және т.б. ғалымдар ішке кіріп, Әбу Ханифаға былай деді:

- Бізге жеткен хабарларға қарағанда сен дін мәселелерінде көп қияс жасайды екенсің. Бұл әрекетің үшін біз саған аландаудамыз. Өйткені, қиясты ең алғаш Ібіліс жасаған.

Сонда Әбу Ханифа олармен таңертеңнен түске дейін пікір таластырып, өзінің көзқарасын түсіндіріп, мән-жайды баяндайды. Ол былай деп жауап береді:

- Мен алдымен Құранмен, сосын сүннетпен амал етемін. Одан кейін сахабалардың пәтуаларымен амал етемін. Олардың ортақ пәтуаларын, таласты пәтуаларынан жоғары қоямын. Міне осылардан кейін барып қана қияс жасаймын. Сол кезде барлығы орындарынан тұрып Әбу Ханифаның қолынан және шапанының етегінен сүйіп: «Сен ғалымдардың мырзасының», - дейді [8, 68-б].

Әбу Ханифа мен Мұхаммед Бақыр арасында өткен төмендегі диалог Имам Ағзамның дәлел келтіруде хадисті қиястан жоғары қойғандығын ап-анық көрсетеді. Бір күні Әбу Ханифа мен Мұхаммед Бақыр Мәдинада жолығып қалады. Мұхаммед Бақыр Әбу Ханифадан: «Атамның (с.а.у.) діні мен хадистерін қияс жасап өзгертіп жүрген сенсің бе?», - деп сұрайды. Әбу Ханифа: «О не дегенің, Алла сақтасын», - дейді. Мұхаммед Бақыр: «Жоқ, сен өзгертіп жүр екенсің», - дейді. Әбу Ханифа оған: «Бұны отырып, сөйлесейік, сен мен үшін атаң – Хз.Пайғамбар сияқты қадірлісің», - дейді. Екеуі отырған соң, Әбу Ханифа: «Алдымен мен саған үш сауал қоямын, соларға жауап бер», - дейді. Сосын: «Ер кісі әлсіз бе, әлде әйел ме?», - деп сұрайды. М.Бақыр: «Әйел», - деп

жауап береді. Әбу Ханифа: «Әйелдің олжадан алатын үлесі қанша?», - дейді. М.Бақыр: «Ер кісіге екеу, әйелге біреу беріледі», - деп жауап береді. Сонда Әбу Ханифа: «Бұл сенің атаңның сөзі. Егер мен атаңның дінін өзгертетін болсам, қияс бойынша ер кісіге біреу, әйелге екеу берілуін бұйыратын едім. Себебі, әйел ер кісіге қарағанда әлсіз», - дейді.

Әбу Ханифа кейін: «Намаз абзал ма, әлде ораза ма?», - деп екінші сауалын қояды. М.Бақыр: «Намаз», - деп жауап береді. Әбу Ханифа: «Бұл да сенің атаңның сөзі. Егер мен атаңның дінін өзгертетін болсам, қияс бойынша етеккірінен тазарғанда әйелге оразаны емес намазды қаза етуін бұйыратын едім», - дейді.

Сосын үшінші сұрағын қояды: «Адамның зәрі мен мәнінің қайсысы көбірек лас?». М.Бақыр: «Зәр», - деп жауап береді. Әбу Ханифа: «Егер мен атаңның дінін өзгертетін болсам, адамдарға мәни шыққан кезде дәрет, ал зәр шыққан кезде ғұсыл алуды бұйырар едім. Бірақ, мен атаңның дінін қияс жасап өзгертуден Аллаға сыйынамын», - дейді. Сонда, М.Бақыр орнынан тұрып Әбу Ханифаның маңдайынан сүйеді [7, 326-327-б.б].

Әбу Ханифаның хадис пен сүннетті діннің қайнаркөзі ретінде қалай бағалағанын және оларды қаншалықты дәрежеде ұстанғандығын анықтау үшін жоғарыда келтірілген деректермен қатар оның шәкірттері арқылы жеткен фикһ іліміне де назар салу қажет. Әбу Ханифаның фикһын жинақтаған Әбу Юсуф пен Имам Мұхаммедтің еңбектерінен Имам Ағзамның хадистерге беріктігін дәлелдейтін көптеген мысалдарды кездестіруге болады. Енді солардың бірнешеуіне тоқталып өтейік:

- Имам Әбу Юсуф былай дейді: «Бір адам біреуді сотқа шағымданып, оның кінәлі екендігін куәгерлермен дәлелдейтін болса, Әбу Ханифаның пәтуасы бойынша шағымданған кісінің куәгер тұтумен қатар ант ішуі міндетті емес. Өйткені, бізге Алланың Елшісінен «Жауапкер ант ішеді, ал шағымданушы дәлел келтіреді» деген хадис жеткен. Сондықтан біз шағымданушыға Алланың Елшісінің міндеттемеген нәрсесін жүктей алмаймыз. Сондай-ақ, ант ішу міндетін де Пайғамбар белгілеген кісіден басқасына өзгерте алмаймыз.

- Сауда келіссөзінде тараптардың бірі бір ай ішінде келіссөзді бұзуға ерікті болу шартын қосса, Әбу Ханифаның пәтуасы бойынша бұл сауда келісімі жарамсыз болады. Себебі, Алланың Елшісінен жеткен хадисте еріктілік шарты үш күн деп қана айтылған.

- Бір адам ағаштары бар жерді сатып алса және сауда келіссөзінде ағаш туралы ешнәрсе айтылмаса, Әбу Ханифаның пәтуасы бойынша ешқандай шарт қосылмаған жағдайда ағаш жермен бірге сатып алған кісіге, ал оның жемістері болса сатқан кісіге тиесілі болады. Өйткені, Алланың Елшісі: «Кімде-кім түйін салған құрма бағын сатып алған болса, сатып алушы шарт қоспаған жағдайда жемістері сатушыға тиесілі болады» деген.

- Әбу Ханифаның Хаммадтан, оның да Ибарһим ән-Нахаъидан риуаят еткен хадисінде Хз.Пайғамбардың (с.а.у.) дәрет алып мешітке барғандығы, мешітте намаздың уақыты болғанға дейін бір қырымен жатып

ұйықтағандығы және қорылдап қатты ұйқыға кетсе де оянған кезінде дәретін жаңаламастан намаз оқығандығы баяндалған. Ибраһим ән-Нахаби хадистің соңында: «Хз.Пайғамбар (с.а.у.) басқа адамдармен бірдей емес» дей отырып, бұның тек Алланың Елшісіне ғана қатысты екендігін айтқан. Әбу Ханифа мен Имам Мұхаммед басқа бір хадис бұған дәлел болғаны үшін оның пікірін дұрыс деп тапқан. Имам Мұхаммед былай дейді: «Біз Ибраһимның пікіріне қосыламыз. Өйткені бізге Хз.Пайғамбардың (с.а.у.): «Көздерім ұйықтағанмен жүрегім ұйықтамайды» деген хадисі жеткен. Дәл осы мәселеде өзге адамдар Хз.Пайғамбар (с.а.у.) сияқты емес. Сондықтан Хз.Пайғамбардан (с.а.у.) өзге кімде-кім бір жанымен жатып ұйықтайтын болса, дәреті бұзылады. Әбу Ханифаның пікірі де осындай.

- Әбу Ханифаның Хаммад арқылы Ибраһимнен жеткізген хабары бойынша Ибраһим «Сад сүресін» оқығанда тиләуат сәждесін жасамаған. Себебі, сахаба Абдулла ибн Масъуд бұл сүрені оқығанда сәжде қылмаған. Имам Мұхаммед бұл мәселе туралы былай дейді: «Бірақ біз сәжде жасалуы керек деген пікірдеміз. Себебі, Хз.Пайғамбардан хадис жеткен. Сахаба Ибн Аббас Хз.Пайғамбардың (с.а.у.): «Сад сүресіндегі сәжде аятында Дауыт пайғамбар тәубе қылу үшін сәжде қылған. Біз де шүкір ету үшін сәжде жасаймыз» дегенін риуаят еткен. Имам Әбу Ханифа да осы пікірді ұстанған».

- Әбу Ханифа өзінен киімге жұққан мәниді (сперма) құрғаған кезде үгітудің үкімін сұраған Имам Мұхаммедке, киімнің таза болып саналауы үшін үгітудің жеткілікті болатындығын айтқан және Айша анамыздың Хз.Пайғамбардың мәни тиген киімін үгіткендігі туралы хадисі жеткендігін алға тартқан. Имам Мұхаммед: «Ал егер қан немесе бақса бір нәжіс тисе оларды үгітудің үкімі қандай болады?», - деп сұрайды. Әбу Ханифа: «Ол кезде үгіту жеткілікті болмайды», - деп жауап береді. Имам Мұхаммед: «Мәнидің бұлардан қандай айырмашылығы бар?», - деп сұрайды. Әбу Ханифа: «Қияс тұрғысынан екеуінің үкімі бірдей. Бірақ, мәни турасында хадис бар. Сондықтан біз оны үгіту жеткілікті дейміз», - деп жауап береді.

- Имам Мұхаммед Әбу Ханифадан: «Бір адам намаз үстінде жымыйса, даусын шығарып күлмесе бұл оның дәретін бұзады ма?», - деп сұрайды. Әбу Ханифа: «Жоқ, бұзбайды», - деп жауап береді. Ол: «Ал егер даусын шығарып күлсе ше?», - деп сұрайды. Әбу Ханифа: «Дауыс шығарып күлу дәретті бұзады. Сол үшін дәретті жаңалап, намазды басынан бастап оқу керек», - деп жауап береді. Мұның себебін сұраған Имам Мұхаммедке Хз.Пайғамбардан (с.а.у.) бұл жайлы хадис жеткендігін айтқан.

- Ағмаш Әбу Юсуфтан: «Ұстазың Әбу Ханифа не себептен сахаба Абдулланың «күнді азат ету оны талақ ету болып саналады» деген сөзін қабыл етпеген», - деп сұрайды. Сонда, Әбу Юсуф: «Өзің Ибраһим және Әсуад арқылы Айшадан риуаят еткен: «Бурайра азат етілгенде өз еркі өзіне қалдырылды» деген хадиске сүйеніп тәрк еткен», - деп жауап береді. Сол кезде Ағмаш: «Әбу Ханифа шыныменде данышпан адам. Оның бұл мәселедегі таңдауы маған ұнады», - дейді [8, 69-71-б.б].

Әбу Ханифаның насты қиястан жоғары қойғандығын дәлелдейтін осы тектес мысалдар өте көп. Олардың бәрін жазып шығу міндетіміз емес. Дегенмен, жоғарыда келтірілген және басқа да мысалдарды қарастыра отырып, Әбу Ханифаның кейбір мәселелерде ұстаздарының пікірлеріне қарсы келіп, Хз.Пайғамбардан жеткен хадисті негізге алғандығына, нас бар жерде қияс жасамағанына анық көз жеткіземіз.

Әбу Ханифаның хадистерді қабыл ету шарттары

Әбу Ханифа өмір сүрген дәуірде ойдан хадис шығару әрекетінің кең етек алуы оны хадистерді қабыл етуде белгілі бір өлшемдерді (критерий) негізге алуына итермелеген. Оның мұндағы мақсаты Алланың дінінде сақ әрі ұқыпты әрекет ету еді. Имамның хадистерді қабыл ету үшін қойған шарттары төмендегідей:

а) Ахад хадистер шарғи настардың жалпы мағынасынан алынған ережелерге қайшы келмеуі тиіс. Егер қайшы келген жағдайда дәлелдердің ең қуаттысы алынып, ахад хадис тәрк етіледі.

б) Құранның жалпылықты білдіретін (ъмум) және мағынасы ашық (заһир) аяттарына қайшы келмеуі тиіс. Егер қайшы келетін болса, ең қуатты дәлелмен амал етіліп, ахад хадис тәрк етіледі. Егер ахад хадис Құранның мағынасы толық ашылмаған (мүжмәл) жерін ашып, жаңа бір үкім әкелетін болса, қабыл етіледі.

в) Көпшілік тарапынан мәлім болған мәшһүр хадиске қайшы келмеуі тиіс.

г) Өзінің дәрежесіндегі хадиске қайшы келмеуі тиіс. Егер қайшы келген жағдайда белгілі бір өлшем негізге алына отырып, іштерінен қуаттысы таңдалып алынады.

д) Рауи өзі жеткізген хабарға қарама-қайшы әрекет етпеуі тиіс.

е) Ахад хабар мәтінінде немесе сәнәдында артық сөздерді қамтыған жалғыз хадис болмауы керек. Мұндай жағдайда Алланың дінінде сақтықпен әрекет ету мақсатында екі хабардың ішінен артық сөзі жоғымен амал етіледі.

ж) Ахад хабардың тақырыбы адамдар арасында кең таралған мәселе жайында болмауы тиіс. Өйткені, қайшы жағдайда хадистің ахад емес мәшһүр немесе мутауатыр болуы керек еді.

з) Хадис жайында сәләф ғалымдарының ешбірі жағымсыз сөз айтпаған болуы тиіс.

и) Жазаға қатысты риуаяттар әртүрлі болған жағдайда ең жеңілі алынады.

к) Рауи хадисті естіген күннен риуаят еткен күнге дейін ұмытпай есінде сақтап жүруі тиіс.

л) Рауи хадис есіне түспесе жазған дәптеріне сүйеніп риуаят етпеуі тиіс.

м) Қандай да бір аймақпен шектелместен сахаба мен табиғин арасында дәстүрге айналған амалға қайшы келмеуі тиіс [20, 460-461-б.б].

Әбу Ханифаның ахад хадистерді қабыл ету және олармен амал ету шарттарының ең маңыздылары міне осылар. Бұлардың барлығын болмаса да бір қатарын хадисші ғалымдардың қабыл етпегені рас. Басқа мужтаһид имамдар да шарттардың бір бөлігінде Әбу Ханифаның пікіріне қосылмаған.

Дегенмен Әбу Ханифа кейбір ахад хадистерді қабыл етпеу мәселесінде ижтиһадқа сүйенген. Сондықтан Әбу Ханифа хадисті алмай өзінің пікірімен амал етті деп айту негізсіз. Өйткені, одан бұрынғы және кейінгі ғалымдар да солай істеген. Бұл жайлы жоғарыда да айтып өткенбіз. Осыған орай Имамның кейбір ахад хадистерді тәрк етуі нәпсісінің ырығына жығылғандығынан емес, керісінше қуатты негіздерге сүйене отырып, Алланың дінінде сақ әрі ұқыпты әрекет етуінен туындаған деп толық сеніммен айта аламыз [20, 461-б].

Енді Әбу Ханифаның кейбір хадистерге қатысты ұстанымы мен көзқарасына бір-екі мысал келтіріп өтейік:

- Әбу Ханифа мен Әузаби Меккеде Дарул-Хайятин деген жерде жолығып, ілім төңірегінде өзара пікір-талас жүргізеді. Әузаби Әбу Ханифаға: «Намазда руқуғ жасағанда және руқуғтан көтерілгенде неге қолдарыңды көтермейсіңдер?» - дейді. Әбу Ханифа: «Себебі Хз.Пайғамбардан (с.а.у.) бұл жайлы сахих хадис келмеген», - деп жауап береді. Әузаби: «Қалайша? Зухри маған Салимнен, ол әкесінен Хз.Пайғамбардың (с.а.у.) намазды бастағанда, руқуғқа барғанда және руқуғтан көтерілгенде қолдарын көтергенін риуаят етті», - дейді. Сонда Әбу Ханифа: «Хаммад Ибраһимнен, ол Алқама мен Әсуадтан, ол да Абдулла ибн Масғудтан Хз.Пайғамбардың (с.а.у.) тек намазды бастаған кезде ғана қолдарын көтергенін риуаят етті», - дейді. Әузаби: «Әй, мен саған Зухриден, Салимнен, Ибн Омардан риуаят етіп тұрмын десем, сен Хаммад Ибраһимнен риуаят етті дейсің» дейді. Әбу Ханифа оған: «Хаммад фикһты Зухридан, Ибраһим да Салимнен жақсы білген. Алқама болса, Ибн Омардан төмен емес. Ибн Омардың сахабалық артықшылығы бар. Дегенмен Әсуад та абзал тұлғалардың бірі. Ал Абдулланың кім екендігі айтпаса да түсінікті», - деп жауап береді [27, 86-б].

- Суфиян ибн Уяйна Әбу Ханифадан: «Бір жерде сауда келісімі жасасқан екі адам саудаласу аяқталған соң сол жерде басқа тақырыпта сөйлесіп тұрса, жасасқан сауда келісімінен бас тарта алмайды» деп пәтуа бергенің рас па?», - деп сұрайды. Әбу Ханифа: «Иә, рас», - деп жауап береді. Суфиян: «Хз.Пайғамбардың (с.а.у.) «сауда жасасқандар бір-бірлерінен ажырап кетпегенше сауда келісімінен бастарта алады» деген сахих хадисі бола тұра қалай бұлай пәтуа бересің?», - дейді. Әбу Ханифа оған: «Сауда жасасқандар бір кемеде немесе бір түрмеде я болмаса бірге сапарда болса ше, оған не дейсің? Олар бір-бірлерінен қалай ажырайды?», - деп жауап қайырады [20, 461-462-б.б].

Жоғарыдағы Әбу Ханифаның жауабынан хадисті терістемегенін көреміз. Бірақ ол, келісімнің мақсатын назарға ала отырып, хадистегі рұқсаттың хикметі бір кемеде сапар шеккен жолаушылар, бірге сапарға шыққандар, бір түрмеде отырғандар сияқты көбіне бір-бірлерінен ажырамайтын көпшілікті де қамтуы үшін Хз.Пайғамбардың (с.а.у.) «Бір-бірлерінен ажырамағанша», - деген сөзін денелердің бір-бірінен ажырауы деп емес, сөздердің бір-бірінен ажырауы яғни, жасасқан келісімнің тақырыбының ауысуы деп түсінген. Себебі, бұл адамдар кейде бірнеше күн бойы тіпті бірнеше ай бойы бір жерде болуға амалсыз мәжбүр болады. Енді солар жайлы, «бұлар бір-бірлерінен бөлініп кетпегенше жасасқан сауда келісімдері аяқталмай тұрады, осыған орай әрқайсысының

қалаған уақытында жасасқан келісімді бұзу құқығы бар», дейміз бе? Оның үстіне хадистегі «бөліну» сөзін «тақырыптың бөлінуі» деп тәуил етуге яғни, жорамалдауға негіз бар. Өйткені, Құрандағы **«Барлықтарың жаппай Алланың жібіне жабысыңдар және өзара бөлінушілікке түспендер وَلَا... (تَفَرَّقُوا)»** (Әли-Имран, 3/103) деген аят пен Хз.Пайғамбардың (с.а.у.): «Яһудилер өз іштерінде 71 топқа бөлінді (...اِفْتَرَقَتِ الْيَهُودُ...)» (Тирмизи, Әбу Дауыт) деген хадисі бұл пікірді қуаттайды. Ендеше, Әбу Ханифаның ижтиһадындағы осы бір нәзік мәселеге жете мән бермеген кісі оның «сауда жасасқаннан кейін бір жерде тұрған болса да, сауда жасаушылар сауда келісімінен бастарта алмайды» деген пәтуасын естігенде мәселенің төркіні олай болмаса да оны хадиске қайшы пәтуа берді деп ойлауы әбден мүмкін.

Даъиф хадистерді қиястан жоғары қою

Ибн Хазм даъиф хадистерді қиястан жоғары қою мәселесінде ирактық фақиһтардың ижма еткенін айтқан. Сонымен қатар, Ибн Қайюм «Иъламул-Муакқиъин» атты еңбегінде былай дейді: «Әбу Ханифаның шәкірттері Имам Ағзамның мәзһабында даъиф хадистің қияс пен ижтиһадтан жоғары тұратындығы туралы ортақ пікірде. Осыған орай намазда дауысты шығарып күлу, сапарда құрма шырынымен дәрет алу, он дирһамнан аз тұратын затты ұрлаған кісінің қолы кесілмейтіндігі, етеккірдің ең көп уақытының 10 күн болып белгіленуі, жұма намазы оқылатын жердің қала болуы керектігі туралы хадистерді даъиф болғанына қарамастан қияс пен ижтиһадтан жоғары қойған. Сол сияқты құдықтарға байланысты мәселелерде қиясты тәрк етіп даъиф хадис пен сахаба пәтуаларын негізге алған. Дегенмен мына нәрсені білген жөн, бұрынғы ғалымдар мен кейінгі ғалымдардың терминологиясында даъиф хадистің ұғымдары бірдей болмаған. Мысалы, кейінгілердің хасан хадис дегендерін бұрынғылар даъиф хадис деп атаған». Сондықтан, Әбу Ханифаның қабыл етіп, амал еткен және мухаддис ғалымдардың назарында даъиф саналған хадистердің Әбу Ханифаның назарында да даъиф болуы міндетті емес. Керісінше, оның ұстанған ережелері бойынша ол хадистердің сахих болуы тиіс. Сондай-ақ, хадистерді сахих немесе даъиф қабыл етуде ғалымдардың пікірлері мен ұстанымдарының әртүрлі болғаны мәлім. Мысалы, бір ғалымның сахих деген хадисін басқа бір ғалым даъиф деуі әбден мүмкін. Дегенмен, Ханафи мәзһабына жауап қайырумен танымал болған Ибн Хазм және Ибн Қайюм сынды ғалымдардың жоғарыда берілген сөздері кез-келген жағдайда Имам Ағзамның насты қиястан жоғары қойғандығын қуаттайды. Әбу Ханифа сонымен қатар мурсал хадистерді де қиястан жоғары қойған. Имам Шафиғи болса, мурсал хадистерді белгілі бір шарттармен ғана қабыл еткен. Ал хадисшілер оларды мүлдем қабыл етпеген. Әбу Ханифа мурсал хадистер туралы «мурсал хадис бар жерде қиясқа жүгінілмейді» деген. Бұдан біз Имамның қиясқа тек арқа сүйейтін ешбір хадис табылмаған жағдайда ғана жүгінгенін көреміз. Олай болса, Әбу Ханифа қиясты сахих хадистен жоғары қойған деген сөздер оған жабылған жала болуы тиіс [20, 456-457-б.б].

Сахаба пәтуасын дәлел етуі

Алдыңғы бөлімдерде айтып өткеніміздей Әбу Ханифа Құран мен сүннетті дәлел етумен қатар сахаба пәтуаларын да дәлел ретінде қабыл еткен. Бірақ, олардың пәтуаларынан қалағанын таңдап алуда ерікті екендігін айтқан. Әбу Ханифа бұл мәселеде сахабалардың ілімдеріне немесе риуаяттардың қуаттылығына қарай таңдау жасаған. Әсіресе, бірінші кезекте Хз.Әбу Бәкр, Хз.Омар, Хз.Али, Абдулла ибн Масғуд сынды фақиһ сахабалардың пәтуаларын негізге алған. Әбу Ханифа әман (өзге дін өкіліне пана беру) мәселесінде Хз.Омардың өзінің пікіріне қайшы пәтуа бергенін естігенде өзінің көзқарасын тастап, Хз.Омардың пәтуасын алған. Себебі ол сахабалардың пәтуаларын көбінесе Хз.Пайғамбардың сүннетінен алынған деп есептеген және оларды Исламның мақсаттарын өзінен әлде қайда жақсы түсінген деп санаған. Сол себептен де сахаба пәтуасы бар мәселелерде қиясты тәрк еткен [8, 72-б].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мустафа Узунпосталжы. Ебу Ханифе. Ислам Ансиклопедиси. – Стамбул: Түркия Диянет Вакфы, 1994. 10-т. 560–б.
2. М. Заһид әл-Каусари. Танибул Хатиб ыала ма сақаһу фи таржамати Әби Ханифа минәл-әкәзиб. Кайр, 1942. 470-б.
3. Ибн Абдилбар. әл-Интиқа фи фадайлис-саласатил-фуқаһа. – Халаб: әл-Матбуғат әл-Исламия, 1997. 436-б.
4. Хатиб Багдади. Тариху Бағдат. – Бейрут: Даруль Фикр әл-Араби, ж.к. 13 т. 543-б.
5. М.Әбу Заһра. Ебу Ханифе. – Анкара: Диянет ишлери башканлығы жыйындары, 2005. 503-б.
6. Өз-Зәһәби. Сияру Аьламин-Нубәлә. – Бейрут: Муассасатур-рисала, 1982. 6 т. 439-б.
7. Әл-Хариси. Мухаддислер Назарында Имам Ебу Ханифе. – Стамбул: Мисвак Нешрият, 2004. 1-т. 374-б, 2-т. 420-б.
8. Исмайл Хаккы Үнал. Имам Ебу Ханифенин хадис анлайышы ве ханефи мезһебинин хадис методу. – Анкара: Диянет ишлери башканлығы жыйындары, 1994. 308-б.
9. Шах Уалиуллах әд-Дихлауи. Хужжатуллаһил-Балиға. – Стамбул: Из бас., 2002. 1 т. 701-б.
10. Ю. Шефки Явуз. Ебу Ханифе. Ислам Ансиклопедиси. – Стамбул: Түркия Диянет Вакфы, 1994. 10-т. 560-б.
11. Әдилбаев А., Әдилбаева Ш. Әбу Ханифа және Ханафи мәзһабы. – Алматы: Көкжиек, 2011. 399-б.
12. Смайыл Сейтбеков. Иман негіздері. – Алматы: Көкжиек бас., 2010. 375-б.
13. И.Л.Чакан. Хадис Усулу. – Стамбул: Мармара Университети Илаһият Факултеси Вакфы жыйындары, 2008. 200-б.
14. Құрманбаев Қ. Хадис ілімі. – Алматы: Нұр Мұбарак бас., 2010. 299-б.
15. Талат Кочигит. Хадис Усулу. – Анкара: Түркия Диянет Вакфы жыйындары, 1998. 308-б.
16. Мұхаммед ибн Хасан әш-Шайбани. Китабул-Әсәр. – Кувейт: Дәрун-Науадир, 2008. I т. 435-б.
17. Ибн Саъд. әт-Табакатул-Кубра. – Бейрут: Дарул-фикр, ж.к. 6 т. 441-б.
18. Рамаһурмузи. әл-Мухаддисул-Фасл Байнар-Рауи уал-Уаъи. – Бейрут: Дарул-Фикр, 1971. 686-б.
19. Хабиб Ахмад әл-Кирануй. Әбу Ханифа уа Асхабуһу. – Бейрут: Дарул-Фикр әл-Араби, 1989. 232-б.
20. Мустафа әс-Сibaғи. әс-Суннату уа Мәканатуһа фит-Ташриғ әл-Ислами. б.ж.к. Даруль-Уаррак, 2000, 523-б.
21. Әс-Суюти. Табюдус-Сахифа фи Мәнакибил-Имам Әби Ханифа. – Хайдарабат: Матбаату Мәжлиси Даиратин-Низамия, 1961.
22. Әт-Таһанауи. Қауғид фи Улумил-Хадис. – Бейрут: Әл-Матбуғат әл-Исламия, 1972. 553-б.
23. Мұхаммед Абдурашид ән-Нуғмани. Имам Ебу Ханифенин хадис илминдеки йери. – Истамбул: Мисвак нешрият, 2010. 190-б.
24. Али Пекжан. Имам Азам Ебу Ханифе Муснеди. – Коня: Армаган Китаплар жыйн., 2005. 271-б.
25. Ибн Әби Шайба. әл-Мусаннаф фил-ахадис уал-әсәр. – Бейрут: Дарул-фикр, 1989. 8 т. 739-б.
26. Сифил Ебу Бекир. Идрак ве Тасдик. – Стамбул: Рихле Китап бас., 2009. 278-б.
27. Али әл-Хафиф. Әсбабу Ихтиләфил-Фуқаһа. – Каир: Дарул-фикри әл-араби, 1996. 275-б.
28. Әл-Бабирги. Шарху Уасиятил-Имам Әби Ханифа. – Оман: Дарул-фатх, 2009. 159-б.
29. Х.Караман. Ислам Хуқуқунда Ижтиһад. – Стамбул: Енсар, 2010. 260-б.
30. Заһид әл-Каусари. Фикһу Әһлил-Ирақ уа Хадисуһум. – Каир: Дарул-Басаир, 2009. 85-б.
31. З.Шағбан. Усулул-фикһ. – Анкара: Түркия диянет вакфы, 2009. 472-б.
32. Али әл-Қари. Шархул-Фикһил-Акбар. – Дамаск: Дарун-Нафайс, 2009. 271-б.
33. С.Ас-Салих. Хадис Илимлери ве Хадис Истилахлары. – Стамбул: Илаһият факултеси вакфы, 2009. 349-б.
34. М.Әл-Хамид. Лузуму Йттибаъи Мәзһаибил-Әһиммә. – Зарка: Мәктабатул-Манар, ж.к. 43-б.
35. Ә.Сифил. Әбу Ханифаға айтылған сындардың сапасы. – Шымкент: Отырар Университети гуманитарлық факультетінің ғылыми журналы, 2007. 200-б.
36. Абдулкарим Зайдан. Әл-Мадхал лидиросатиш-шарифатил-исламия – Бейрут: Муассату Рисала Наширун, 2006. 464-б.
37. М.А. Зарқа. әл-Мадхалул-фиқһию әл-Ғамм. – Дамаск: Дарул-Қалам, 2004. 1 т. 656-б.
38. Х.Алтай. Құран Кәрим қазақша мағына және түсінігі. - Мадина Мунаууара: Фаһд патшаның Құран Шәриф басым комбинаты, 1991 ж.
39. И.Мустафа, А.Х.Зият, Х.Абдулкадир, М.А.Нажжар. Әл-Муғжамул-уасит. – Стамбул: Даруд-дауа, 1992. 1067-б.
40. А.Байниязов, Ж.Байниязова. Түрікше-Қазақша сөздік. – Алматы: 2007, 796-б.

Мазмұны

Имам Ағзам Әбу Ханифаның өмірі.....	1
Әбу Ханифаның өскен ортасы Куфа – ислами ілімдердің орталығы.....	6
Имам Әбу Ханифаның Ислам құқығына сіңірген еңбегі.....	9
Әбу Ханифаның сахабадан хадис риуаят етуі.....	11
Хадис іліміндегі ұстаздары	12
Хадис үйренуге ден қоюы	14
Өз заманының білгір ғалымы атануы және хадисші ғалымдардың дәріптеуі.....	15
Хадис ілімінде хафыз атануы.....	17
Жарх-тағдил іліміндегі орны.....	18
Имам Әбу Ханифаның хадис риуаят етуі жөнінде.....	20
Әбу Ханифаның мүснәді.....	21
Әбу Ханифаға тағылған сындар.....	22
Әбу Ханифаның дәлел келтіру әдісінде хадистің орны.....	27
Әбу Ханифаның хадистерді қабыл ету шарттары.....	31
Даъиф хадистерді қиястан жоғары қоюы.....	33
Сахаба пәтуасын дәлел етуі.....	34
Пайдаланылған әдебиеттер тізімі.....	35

Авторы: Алпысбаев Ерғали